

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

QIZILGÜL RƏYİS qızı RƏHMANOVA

**KOHEZİYA KATEQORİYASI MÜASİR BRİTAN
MƏTBUATININ MƏTNLƏRİNDƏ**

HSM- 060201- Dilşünashıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

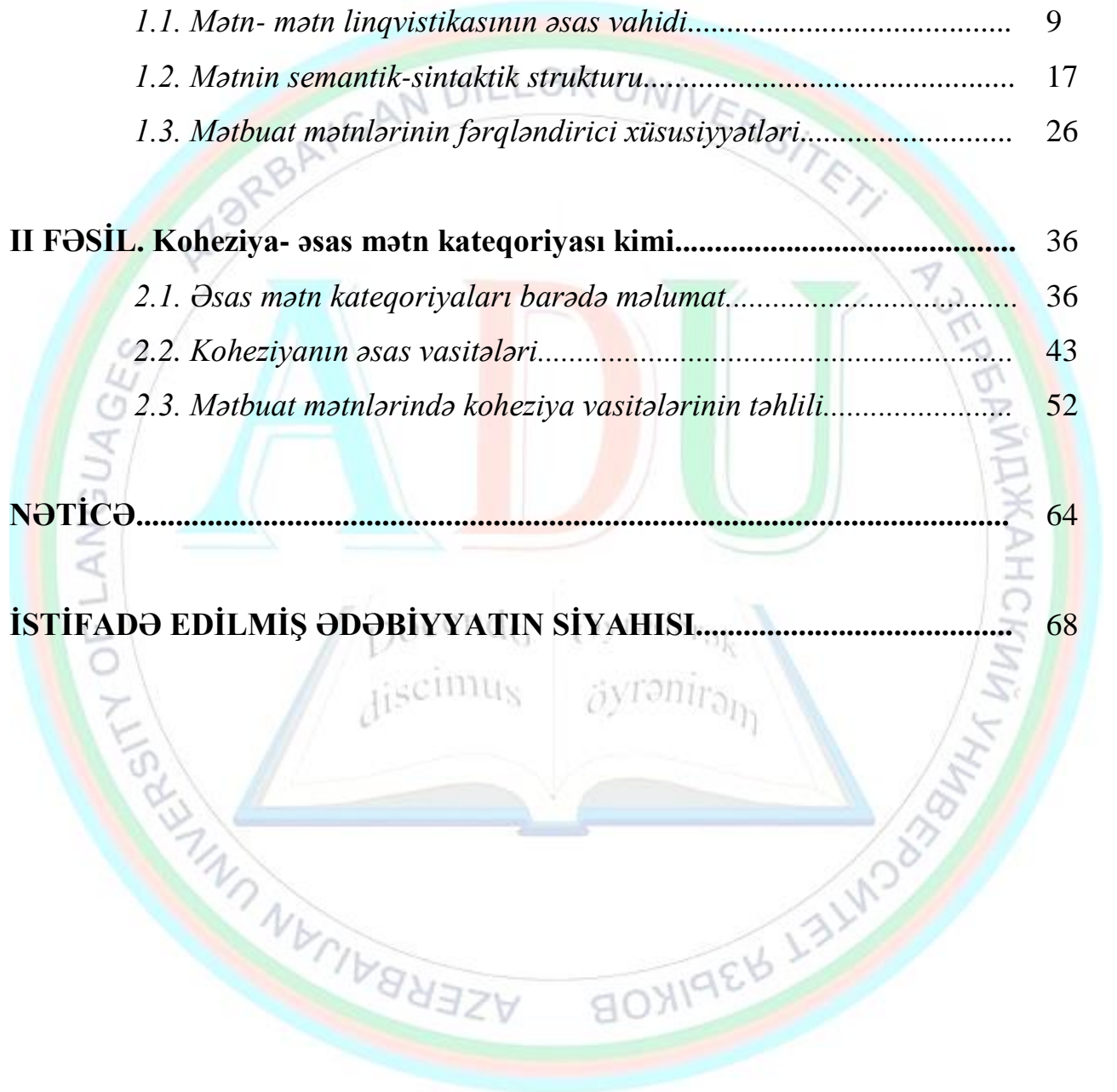
L.A.Hüseynova

filologiya elmlər namizədi, dosent

BAKİ- 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Mətn linqvistikasının bəzi nəzəri problemləri	9
1.1. <i>Mətn- mətn linqvistikasının əsas vahidi</i>	9
1.2. <i>Mətnin semantik-sintaktik strukturu</i>	17
1.3. <i>Mətbuat mətnlərinin fərqləndirici xüsusiyyətləri</i>	26
II FƏSİL. Koheziya- əsas mətn kateqoriyası kimi	36
2.1. <i>Əsas mətn kateqoriyaları barədə məlumat</i>	36
2.2. <i>Koheziyanın əsas vasitələri</i>	43
2.3. <i>Mətbuat mətnlərində koheziya vasitələrinin təhlili</i>	52
NƏTİCƏ	64
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dilçilikdə mətn linqvistikasının bir çox problemlərinin tədqiq edilməsinə maraq xeyli artmışdır. Məlumdur ki, son illər mətn linqvistikası daha da inkişaf etmiş və bu sahədə xeyli nailiyyətlər qazanılmışdır. Dilçilik sahəsinin diqqət mərkəzində olan və daha çox araşdırılan məsələlərdən biri də mətnin komponentləri arasında formal-qrammatik əlaqə, formal-semantik bağlılığı özündə birləşdirən koheziya kateqoriyasıdır. Beləliklə, təqdim olunan tədqiqat işi məhz müasir linqvistikanın öndə olan problemlərindən biri olan koheziyaya və onun əsas ifadə vasitələrinə həsr edilmişdir.

Mətn dilçiliyinin əsas məqsədlərindən biri məhz mətn kateqoriyalarını açmağa və onları təsvir etməyə əsaslanır. Mətn kateqoriyaları mətnin dərk edilmə pillələridir və onun əsas hissəsini təşkil edir. Prospeksiya, retrospeksiya, aktual üzvlənmə, integrasiya və s. kateqoriyalar demək olar ki, mətn linqvistikası yaranandan bəri linqvistlərin araşdırma obyektinə olmuşdur. Xüsusilə koheziya kateqoriyasının araşdırılması mətn dilçiliyində linqvistlərin hər zaman diqqət mərkəzindədir.

Koheziyanın müxtəlif vasitələri vardır. Bunları əsasən iki qrupa bölmək olar: 1) leksik vasitələr və 2) qrammatik vasitələr. Bu vasitələrin hər birinə də müxtəlif koheziv ifadə vasitələri daxildir. Koheziyanın leksik vasitələrinə əsasən təkrarlar və sinonimlər, qrammatik vasitələrinə isə bağlayıcılar, artikllar, əvəzlilər daxildir.

Tədqiqat işində təhlil etdiyimiz Britaniya mətbuatı mətnlərində də, ən çox rast gəlinən koheziv vasitələr məhz leksik və qrammatik vasitələrdir.

Son dövrlərdə mətn linqvistikasında araşdırmaların sayının artmasına baxmayaraq, bu sahə və onun problemləri hələ də dərinlənən araşdırılmamışdır. Bu problemlərə yalnız səthi şəkildə toxunulmuşdur. Mətn kateqoriyalarının sayı, bölgüsü, koheziya kateqoriyasının tərifləri, onun bölgüsü və s. kimi məsələlər linqvistikada hələ də həllini gözləməkdədir. Bütün bunlar da mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillər hesab olunur.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Mətn dilçiliyi ötən əsrin 60-70-ci illərindən inkişafa başlamışdır. Mətn linqvistikasına dair müxtəlif dövrlərdə tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədəki tədqiqatları əsasən iki istiqamətə bölmək olar:

1) **Tekstemanın tədqiqi** - Bu istiqamətdə mətn dilçiliyi mətnin ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasını araşdırır. Burada əsasən söhbət bədii, publisistik və ya elmi üslubda olan bu və ya digər dil parçasının müəyyən olunmasından gedir .

2) İkinci istiqamətdə isə mətnin sərhədlərinin təyin olunmasında istifadə olunan prinsiplərin və mətnin modellərinin, növlərinin ayrılması imkanları ətrafında elmi diskussiyalar aparılır.

Hər iki tədqiqata bir-birini tamamlayan iki məsələ kimi yanaşmaq lazımdır.

Xeyli inkişaf etməsinə baxmayaraq, bu sahədə də bəzi problemlər hələ də həllini gözləməkdədir. Bu məsələlərdən biri də mətn kateqoriyaları məsələsidir. Bu sahədə istər dünya alimləri, rus, xarici alimlər, istərsə də Azərbaycan dilçiləri əsaslı fikirlər söyləmişlər. Dilçilikdə mətn kateqoriyalarının aşkarlanması, təsnifi və təsviri başlıca məsələlərdən biri hesab olunur. Kateqoriyalar nəzəriyyəsi bir çox müəlliflər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu nəzəriyyə O.Yespersen və İ.İ.Meşşaninov tərəfindən daha geniş şəkildə işlənib hazırlanmışdır. Lakin bu iki alim kateqoriya nəzəriyyəsinə fərqli aspektlərdən yanaşmışlar. O.Yespersen bu nəzəriyyəni məntiqi və dil kateqoriyalarının əlaqəsi planında nəzərdən keçirdiyi halda, İ.Meşşaninov onun əsasən dil təbiətini diqqət mərkəzinə gətirirdi. Digər alim A.V.Bondarko isə “kateqoriya” terminini tamamilə dəyişdirməyi təklif edirdi. Onun fikrincə, “kateqoriya” anlayışı yalnız təfəkkürlə bağlı olduğu üçün söhbətin dildən getdiyini göstərmək məqsədilə “funksional semantik kateqoriya” terminini işlətmək daha məqbuldur.

Bütün dil səviyyələrinin vahidləri mətn kateqoriyalarında yalnız iştirak etmir, eyni zamanda onlar öz eksplisit və implisit mənalarında da çıxış edirlər. Bu, mətn kateqoriyalarının əsas xarakteridir.

Son dövrlərdə də mətn kateqoriyaları dilçilər tərəfindən araşdırılır. Bu sahədə İ.R.Qalperin, X.Vaynrix, R.Xarveq, T.N.Nikolayeva, Z.Y.Turayevanın və başqa alimlərin əsərləri də diqqətəlayiqdir. Adlarını sadaladığımız dilçilər bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar apararaq mətn dilçiliyinə öz töhfələrini vermişlər.

Qeyd edək ki, mətn kateqoriyaları mətnin əsasını təşkil edir. Mətn dilçiliyində bu problem daha çox araşdırılır, funksional, kommunikativ, sistematik kateqoriyalar

ayrı-ayrılıqda öyrənilir. Mətn linqvistikasının obyektı olan mətn kimi mətn kateqoriyaları da dilçi alimlər tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır.

İ.R.Qalperin üzvlənmə, koqeziya, informativlik, retrospeksiya, prospeksiya, modallıq, avtosemantlıq, T.N.Nikolayeva “pred və postinformasiya”, Z.Y.Turayeva bədii zaman və məkan, progressiya, staqnasiya, müəllif obrazı və s. kimi mətn kateqoriyalarını ayırır. Verilən təsnifatların eyni olmamasını mətnin özünün mürəkkəb xarakteri ilə izah etmək olar. Z.Y.Turayeva kateqoriyalar haqqında qeyd edir: “Təsnifatda pərakəndəlik doğuran bu kriteriyalar mütləq və nisbi xarakter daşıya, yaxud linqvistik obyekt kimi mətni fərqləndirən əlamətlərə bağlı ola bilər. Nisbətən az təsadüf olunan əlamətlər də var: ünsiyyət zamanı bu və ya digər adın işlənmə tezliyi, danışanların hər hansı hərəkətə dair müxtəlif baxışları və s. “Müasir mətn dilçiliyində isə O.Selivanova bu termini “*mətn diskursiv kateqoriya*” termini ilə əvəz edir.

Azərbaycan dilçiliyində də kateqoriya, onun bölgüsü haqqında K.Abdullayevin, L.Hüseynovanın, N.Novruzovanın, Ə.Abdullayevin və b. dilçilərin tədqiq və araşdırmalarını da xüsusilə qeyd etmək olar.

K.Abdullayev mətn kateqoriyalarından biri olan aktual üzvlənmə haqqında yazır: “Cümlənin aktual üzvlənməsi onun məntiqi bazasına, cümlənin nitq prosesində normal işləməni tənzimləyən ekstralingvistik prosesə əsaslanır”.

Qeyd etmək ki, son dövrlərdə Azərbaycan, ümumən türk dilçiliyində kateqoriya məsələsinin öyrənilmə dərəcəsi daha da inkişaf etməkdədir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı kimi müasir britaniya mətbuatı mətnləri götürülmüşdür, işin predmeti isə koheziyanın vasitələrinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi müasir Britan mətbuatı mətnlərində koheziya kateqoriyasının və onun əsas ifadə vasitələrinin araşdırılmasıdır. Və tədqiqat işində bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrə aydınlıq gətirmək və onları yerinə yetirmək nəzərdə tutulmuşdur:

- Mətnin mətn linqvistikasının əsas obyektı kimi təsviri;
- Müxtəlif alimlər tərəfindən mətnə verilən təriflərin şərh edilməsi;

- Mətbuat mətnlərini digər mətnlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi;
- Mətnin sintaktik vahidlərinin öyrənilməsi və şərh;
- Mətn dilçiliyinin əsasını təşkil edən əsas mətn kateqoriyalarının aydınlaşdırılması;
- Əsas mətn kateqoriyası kimi koheziyanın araşdırılması və onun əsas ifadə vasitələrinin müəyyən edilməsi;
- Britaniya mətbuatının mətnlərində koheziyanın əsas ifadə vasitələrinin araşdırılması.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işi müxtəlif dillərdən götürülmüş materiallar əsasında yazılmışdır.

Təqdim olunan tədqiqat işinin nəzəri bazasını İ.R.Qalperin, R.Həsən, M.A.K. Hallidey, O.İ.Moskalskaya, T.N.Nikolayeva, N.E.Enkvist, Z.Y.Turayeva kimi xarici müəlliflərin, K.Abdullayev, A.Məmmədov, L.Hüseynova, N.Novruzova, Ə.Abdullayev kimi Azərbaycan dilçilərinin və başqa linqvistlərin mətn dilçiliyi sahəsindəki tədqiqatları, məqalələri təşkil edir. Bu dissertasiya işində eyni zamanda Britaniyanın “Financial Times”, “The Daily Telegraph”, “Daily Record”, “First News”, “The Daily Express”, “The Guardian” və s. kimi kütləvi informasiya vasitələrinin məqalələrindən də istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işi əsasən mətn daxili təhlil əsasında yazılmışdır. Tədqiqat işinin vəzifələri burada analitik metodun istifadəsini zəruri edir ki, bu da Britaniya mətbuat mətnlərində koheziya vasitələrini üzə çıxarmağı nəzərdə tutur. Bundan başqa, dissertasiya işində komparativ, deskriptiv, statistik metoddan da istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Son dövrlərdə müxtəlif dilçilər mətnin formal-qrammatik əsasını təşkil edən koheziya kateqoriyasının və onun vasitələrinin müxtəlif mətnlərdə araşdırılması, təhlil edilməsi məsələsi üzərində tədqiqat aparmışlar. Bu tədqiqat işləri əsasən bədii mətnlər üzərində aparılmışdır. Və həmin tədqiqat işlərində koheziyanın müxtəlif ifadə vasitələri təhlil edilmişdir.

Təqdim edilən tədqiqat işində isə əsas diqqət müasir Britan mətbuatı mətnlərində koheziya kateqoriyasının və onun əsas ifadə vasitələri olan

bağlayıcıların, artiklların, əvəzliliklərin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Təhlil obyektini kimi məhz mətbuat mətnlərinin götürülməsi bu işin yeniliyindən xəbər verir.

Xüsusilə də, dissertasiya işində məqalələrin geniş şəkildə təhlil edilməsi mətn dilçiliyi üçün yeni olan tədqiqat üsulu kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məsələlər mətn dilçiliyinin ümumi problemlərlə bağlıdır. Müasir dilçilikdə kateqoriyaya aid çoxsaylı kitablar, məqalələr, dissertasiyalar yazılmışdır. Bunu əsas götürərək deyə bilərik ki, mətn dilçiliyinin bu sahəsi hər zaman dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna baxmayaraq, bu məsələ hələ də tam olaraq həllini tapmamışdır. Belə ki, qarşıya qoyulan məsələlərin nəticəsi həm elmi, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Təqdim edilən dissertasiya işində koheziya vasitələri araşdırılmış və onun mətbuat mətnlərində əsas ifadə vasitələri təhlil edilmişdir. Əsas ifadə vasitələrindən bağlayıcı, artıqlıq və əvəzliliklərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti də vardır. Tədqiqat işindən dilçiliyə aid kurslarda, ali məktəblərdə dilçilik üzrə təhsil alan tələbələr tərəfindən istifadə oluna bilər. Tədqiqatın mətnindən eyni zamanda dilçilik mühazirələrində, monoqrafiyaların yazılmasında, müxtəlif dissertasiya işlərinin yazılmasında da istifadə edilə bilər. Dissertasiya təkcə dilçilər, filoloqlar üçün deyil, eyni zamanda bu elmə yaxın olan digər elm adamları üçün də mənbə ola bilər.

İşin aprobeşiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya və Jurnalistika fakültəsinin nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti kafedrasında yerinə yetirilmiş və tədqiqat işi ilə bağlı iki məqalə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işinin strukturu girişdən, hər birində üç yarımfəsil olmaqla iki fəsildən, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və mənbədən ibarətdir.

Birinci fəsildə mətn dilçiliyi haqqında ümumi məlumat verildikdən sonra onun əsas vahidi olan mətn, mətnə dilçilərin fərqli yanaşmaları, mətnin vahidləri barədə məlumat verilir. Bu fəsildə eyni zamanda mətbuat mətnlərinin əsas xüsusiyyətlərindən də bəhs edilir.

İkinci fəsildə isə mətnin əsas kateqoriyaları, onlara dilçilər tərəfindən verilən müxtəlif təsniflər haqqında məlumat verilir. Kateqoriyalardan koheziya kateqoriyası əsas götürülərək geniş şəkildə şərh edilir və onun əsas ifadə vasitələri mətbuat mətnlərində təhlil edilir.

Nəticə hissəsində dissertasiya işindən əldə edilən nəticələr qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə qeyd edilir.

I FƏSİL

MƏTN LİŊVİSTİKASININ BƏZİ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

1.1. Mətn- mətn linqvistikasının əsas vahidi

Mətn linqvistikası 20-ci əsrin 70-ci illərində təşəkkül tapmışdır. Son dövrlərdə mətn dilçiliyində aparılan tədqiqatlar bir daha göstərir ki, bu sahə cavan tədqiqat sahəsidir, lakin buna baxmayaraq, o, əslində öz inkişafı ilə linqvistikanın digər sahələrindəki bir çox qaranlıq, problemləli məsələlərin həllinə də işığını sala bilər.

Müasir mətn linqvistikasının yaranmasında 4 əsas mənbəni qeyd etmək olar:

- 1) transformasional-törəmə qrammatikası;
- 2) nəql nəzəriyyəsi;
- 3) üslubiyyat və
- 4) psixodilçilik [37].

Bir çox obyekt və hadisələr məhz mətn dilçiliyinin əsasında araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, V.Dressler “Mətnin linqvistikasına giriş” əsərində isə mətn dilçiliyinin yaranmasının üç əsas sələfini göstərmişdir: 1) ritorika; 2) üslubiyyat; 3) ədəbi əsərlərin quruluşunun struktur təhlili [68].

Belə ki, mətn dilçiliyinin ilk sələfi hesab olunan ritorika elmi qədim Yunanıstanda təşəkkül tapmışdır. Ritorika elmi, tədqiqat sahəsi xeyli geniş olan bir sahədir. O, bədii, hüquqi, siyasi mətnlərin təhlili ilə məhdudlaşmayan mətnin müasir linqvistikası ilə üst-üstə düşmüşdür. Mətn linqvistikasının ikinci sələfi isə ritorika, qrammatika və filologiyanın əsasında yaranmış olan üslubiyyatdır. Üçüncü sələf isə bizim əsrdə yaranmış olan bədii əsərlərin, xüsusilə də xalq poeziyasının qurulmasının struktur təhlilidir.

Mətn dilçiliyinin daha bir təsnifatı isə onun “istifadədə olan dili” öyrənən elm kimi öyrənilməsidir.

Mətn dilçiliyi sahəsində aparılan tədqiqatları isə əsasən iki istiqamətə bölmək olar:

1) Tekstemanın tədqiqi- birinci istiqamətdə mətn dilçiliyi mətnin ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasını araşdırır. Burada əsasən söhbət bədii, publisistik və ya elmi üslubda olan bu və ya digər dil parçasının müəyyən olunmasından gedir .

2) İkinci istiqamətdə isə mətnin sərhədlərinin təyin olunmasında istifadə olunan prinsiplərin, meyarların və eyni zamanda mətnin modellərinin, növlərinin ayrılması haqqında elmi mübahisələr aparılır.

Hər iki tədqiqata bir-birini tamamlayan iki məsələ kimi yanaşmaq lazımdır [17, s.37].

Mətn dilçiliyini ümumi dilçiliyin bir hissəsi kimi qəbul edərək mətnlərin tədqiqi sferalarını 3 qrupa bölmək olar: 1) mətnin ümumi linqvistikası; 2) konkret mətnin linqvistikası və 3) mətn tipologiyasının linqvistikası [4, s.59].

XX yüzilliyin ortalarından türkologiyada da mətn dilçiliyi deyilən tədqiqat sahəsi aktual məsələyə çevrilir. Türkologiyada, xüsusilə də Azərbaycan və Türkiyə dilçiliklərində bu mövzuda xeyli araşdırmalar olmuşdur. Lakin bu tədqiqat sahəsi bugün də öz aktuallığını saxlayır. Və bu istiqamətdə olan tədqiqatların daha da dərinləşməsinə ehtiyac duyulur. Dərinləşmə anlayışı altında iki istiqamət nəzərdə tutulur:

Birinci istiqamət- müasir vəziyyətdə dil faktlarının daha da dərinliklərinə enməyi, daha incəliklərə varmağı nəzərdə tutur;

İkinci istiqamət isə, tarixin içinə, dərinliyinə diqqət yetirməyi nəzərdə tutur.

Beləliklə, dilçilik elminə mətn linqvistikası predmet sahəsi kimi daxil edildikdən sonra yeni obyektin müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi ortaya çıxdı ki, bunu müəyyən etmək elə də asan məsələ hesab edilmirdi. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu məsələ mübahisə doğuran problemlərdən biri olaraq hələ də dilçilikdə öz həllini gözləməkdədir.

Qeyd edək ki, müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə dilçilik elmində son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin son vahidi kimi qəbul olunurdu. Hətta dilçilər, tədqiqatçılar bir neçə predikativ birləşmə ilə qarşılaşanda da, yenə də bir cümlə haqqında bəhs edirdilər. Bununla da, əslində mübahisəli situasiyanın əsası qoyuldu. Bu mübahisəli situasiya isə tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı idi.

Belə ki, dilçilikdə əslində tabesiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan və öz tərkibinə iki və daha artıq cümlə daxil edən birlik, A.M.Peşkovskinin dediyi kimi, “cümlələr ittifaqı” bir cümlə kimi qələmə verilirdi. Və beləliklə də, sintaksisdə mövcud olan məhz bu cür çatışmazlıqlar, paradoksallar mətn dilçiliyi kimi linqvistik sahənin yaranmasına təkan verdi [50].

Qeyd edək ki, ünsiyyətin əsas vahidi hesab edilən cümlə bitmiş fikir ifadə edir, lakin onun ifadə etdiyi fikir tamlığı nisbi xarakter daşıyır. Cümlə məhz mətn mühitində özünün xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Mətni təşkil edən cümlələri başqa adla onun komponentləri də adlandırmaq olar. Mətnin yaranması cümlələr çoxluğunun müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi ilə bağlıdır [14].

Ayrılıqda götürülmüş cümləni də biz mətn adlandırma bilərik. Bunu da qeyd edək ki, cümlə mətnin ən kiçik vahidi hesab edilir. Belə olan halda, mətnin elementləri arasında olan əlaqə cümlədə də öz əksini tapmalıdır. Yəni, əgər koheziya mətnin üsürləri arasında mövcuddursa, deməli, o, cümlə elementləri arasında da özünü göstərməlidir. Beləliklə, cümləni biz ən kiçik mətn kimi qəbul edə bilərik.

Hər bir sahənin, hər bir elmin öz obyektinə və predmetinə vardır. Mətn dilçiliyinin obyektinə isə mətnidir. Mətn dilçiliyi ilə bağlı tədqiqatlarda mətnə bütöv linqvistik obyekt kimi yanaşılır. Mətn “müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət edən cümlələrin düzülüşü çoxluğuudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb təməldir” [54, s.11].

Beləliklə, gördüyümüz kimi, mətnin sistemli şəkildə təşkil olunması və xüsusi informasiya daşması onu adi söz yığınınan fərqləndirən əsas cəhətləridir. Mətnin iki növünü qeyd etmək olar: a) makromətn və b) mikromətn. Makromətn dedikdə bir neçə mikromətnlərin birləşməsi nəzərdə tutulur. Makromətn geniş cümlələr birliyidir. Mikromətn isə makromətndən kiçik olub, bir və ya bir neçə cümlədən ibarətdir.

Bu da məlumdur ki, mətn dilçilik araşdırmalarında əhəmiyyətli rol oynayır. Bəs bu yenilik hansı vaciblikdən yaranmışdı? Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrə qədər dildə hər hansısa bir dəyişiklik baş verərkən mənbə kimi məhz mətnə

müraciət edilirdi. Buna baxmayaraq, mətnin quruluşu kimi məsələlər linqvistikanın predmet sahəsinə daxil edilməmişdi [3, s.176].

Mətn ərəb mənşəli söz olub “birləşmə” mənasına uyğun gəlir. Dilçilikdə mətnə təkcə hazır məhsul kimi deyil, eyni zamanda nitq əqli prosesin nəticəsi kimi də yanaşılır. «Mətn» termininin bir neçə işləmə formasını qeyd etmək olar: 1) Bu termin mənə bitkinliyi ilə ifadə olunan və danışanın fikrinə əsaslanan, bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir söyləmi və ya diskursu təyin etmək üçün istifadə olunur. 2) Digər tərəfdən isə, mətn termini ilə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərlərini adlandırmaq üçün işlədilir [17, s.37-38].

Mətn daxili əlaqələr, onların struktur, semantik xüsusiyyətləri mətn dilçiliyi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Mətnin tərkibindəki komponentlərin bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Buradan belə nəticə çıxır ki, eyni cümlə modelinə mətn tərkibində və mətnin tərkibindən kənarında müxtəlif cür yanaşmaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi, mətn dilçiliyində mətn formal qrammatik göstəricilərin çılpaq sistemi deyil, dilin müxtəlif səviyyələrinə aid işarələrin məntiqi münasibətləri, bu işarələrin əlaqəli şəkildə yaratdıqları məntiqi semantika kimi qavranılır. Və bununla da mətn bir semantik bütövlük kimi qəbul edilir. Mətn dilçiliyi elmi termin kimi yeni olsa da, bir əməli iş kimi isə onun tədqiqi tarixin çox dərinliyinə gedib çıxır. Əslində yazı başlayan zamandan mətn bütövlüyü də başlanıb. Hətta bir cümlə, bir abzas yarananda belə, şüuraltı olaraq mətn bir bütövdən ibarət olub. Bu, bəşəri faktıdır. Nitq prosesinin təbiətindən doğur və onun fikir çatdırmaq xasiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, mətn bütövlüyü fərdi yaradıcılıq faktı kimi yox, qövmlərarası ünsiyyətin bütövlüyünə xidmət işi kimi meydana çıxır. Deməli, bu mətn bütövlüyü dil birliyidir.

Dilçilik elmi ilə yanaşı mətni, ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat, sosiologiya kimi digər elm sahələri də tədqiq edir. Qeyd etdiyimiz sahələrin hər biri müxtəlif üsullardan istifadə etməklə mətnə öz vəzifələrinə uyğun olaraq yanaşır.

Mətn termini altında möhkəm daxili struktur əlaqələri özündə ehtiva edən müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır [5, s.179]. Mətn müəyyən cümlələr toplusundan ibarətdir.

Sonrakı tədqiqatlarda mətnə əsasən iki cür yanaşma üsulu mövcuddur: 1) mətnin qrammatikasının qurulması; bunun üçün xüsusi qaydalar, sistemlər yaradılır və bunların vasitəsilə mətnin xüsusi strukturunu yaratmaq mümkündür. 2) nitq aktlarının yaradılması, onların istifadəsinin öyrənilməsi. Qərbi Avropa dilçiliyi üçün birinci yanaşma, sovet dilçiliyi üçün ikinci yanaşma xarakterikdir [4, s.59].

Ünsiyyətin əsas vahidi olan mətn cümlənin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Bu məfhumla ilk baxışdan cümlələr ardıcılığı kimi baxmaq olar. Mətn cümlənin hərəkətverici qüvvəsidir. O, gündəlik mətnlər, söyləmlər, elliptik cümlələr, cümlə fraqmentləri, hazır klişelərin qarışığı hesab olunur. Mətnin əsasını onun formaca qurulmasına xidmət edən “koheziya” və məna qurulmasına xidmət edən “koherensiya” təşkil edir. Ənənəvi qrammatikada isə bu terminlər forma və məzmun sözlərilə əvəz edilir.

Mətnəndən bəhs edərkən onun yerinə yetirdiyi funksiyaları da qeyd etmək yerinə düşərdi. Mətnin 3 əsas funksiyası göstərilir:

- a) məlumatın ötürülməsi;
- b) yeni fikrin yaranması;
- c) yaddaşın mədəniyyəti [29, s.99].

Müxtəlif dövrlərdə mətn fərqli alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuş və araşdırılmışdır. Məsələn, V.V.Vinoqradov mətnin daha dərinəndən öyrənilməsi üçün proqram işləyib hazırlamışdır. Proqramda əks olunan əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Mətnin kateqoriyalarının və komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi;
2. Mətnin praqmatik, semantik, psixolinqvistik və s. aspektlərdə araşdırılması;
3. Mətnin qurulma texnikası və aktual üzvlənmə problemlərinin öyrənilməsi.

Proqramın bir hissəsi V.V.Vinoqradov tərəfindən həyata keçirilmişdir [31, s.53-57].

Mətn haqqında İ.R.Qalperin isə yazır ki, “mətnin bəzi parametrləri səviyyələr strukturunun paradigmatikadan sintaqmatikaya ekstrapolyasiyası üçün əsas verir. Bu cür parametrlərə, ilk növbədə, vahidlərin ayrılması, mətnin kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də məlum olduğu kimi, hər hansı bir səviyyənin təhlilinin mümkünsüz olduğu semantik aspektə aid edilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn dil səviyyəsi deyil, nitq səviyyəsi kimi özünü büruzə verir. Nitq, sistem

xarakteri daşdığından həтта nitq yaradıcılığının pərakəndə mahiyyəti dil sisteminin onun üzərinə qoyduğu məhdudiyətlərdən azad deyil. Nitq yaradıcılığı prosesinin şüurlu şəkildə təşkil olunmuş nəticəsi kimi mətn onun təşkilinin müəyyən qanunauyğunluqlarına tabe olur” [34].

Mətn müəyyən konkret məlumatın maksimum dərəcədə səmərəli ötürülməsi prosesini həyata keçirmək üçün yaradılır. Beləliklə, bu da onun bütövlüyünü şərtləndirir. İ.R.Qalperin qeyd edir: “mətnə daxili təşkilatlanma xasdır. Bu onu sintaqmatik səviyyədə bir struktur tama çevirir. Lakin bütöv olmaq üçün mətn həm də daxilən əlaqəli olmalıdır” [35, s.139].

Mətn linqvistikasında mətnin tərifi də mübahisəli məsələlərdən biridir. Məhz buna görədir ki, müxtəlif dövrlərdə mətnə alimlər tərəfindən fərqli yanaşmalar olmuş və müxtəlif təriflər verilmişdir. Onların bir neçəsinə nəzər salaq:

M.A.K.Hallidey və R.Həsən mətnə belə tərif verirlər: “şifahi və yaxud yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən nitq kəsiyi mətn adlanır” [63, s.56].

R.De.Boqrandın fikrinə görə, mətn “kommunikasiya prosesinə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik konfigurasiyalarıdır” [58, s.100].

Q.Kolşanskinin də mətnə verdiyi tərif maraqlıdır: “Hal-hazırda, bu faktı etiraf etmək zəruridir ki, həm real funksiyada, həm də dilçilik tədqiqatında başlanğıc nöqtə kommunikasiya aktı zamanı nisbətən bitmiş ünsiyyət kəsiyi, ünsiyyətin koqnitiv, informasiya, psixoloji və sosial yükünü daşıyan və müəyyən qaydalara uyğun strukturlanmış və təşkilatlanmış bir vahid kimi çıxış edən dil vahididir. Bu vahid mətnidir” [42, s.89].

W.Dresslerin irəli sürdüyü fikir də maraqlıdır: “Dildə səviyyə iyerarxiyasının ən yüksək və müstəqil vahidi cümlə deyil, mətnidir” [69, s.64].

Mətn haqqında danışan alman dilçisi G.Winteman, mətnin müəyyənle^odirilməsində onun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini ön plana çəkərək qeyd edirdi: “Mətn bir-birilə həm bağlayıcı vasitələrlə, həm də bağlayıcısız əlaqələnən istənilən miqdarda cümlələrin qaydaya düşmüş ardıcılığıdır” [70, s.128].

L.M.Qranovskayanın mətnə verdiyi tərif isə nisbətən məhdud və eyni zamanda mübahisəli görünür. O, qeyd edir ki, “Mətn- yalnız ifadə olunan dilin yazılı

formasının məhsuludur” [37]. Bu fikir bəziləri tərəfindən tərif olaraq qəbul olunmaya da bilər. Çünki bu tərifdə mətnin fərqləndirici əlamətləri öz əksini dəqiq şəkildə tapmamışdır. Burada mətnin yalnız qrafik şəkildə ifadə olunması öz əksini tapmışdır. L.M.Qranovskaya mətni yalnız qrafik tərəfdən ifadə edərək, mətnin sərhədləri haqqında məsələni O.S.Axmanovaya nisbətən daha aktual hesab edir. L.M.Qranovskaya qeyd edir ki, “Biz məktubu, məruzəni, teleqramı, romanı, elmi monoqrafiyanı, reklamı, epitafiyanı və s. mətn adlandırırıq”. Bu fikirdən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, həqiqətən də həm romanlar, həm də elmi əsərlər mətnirlər [37].

Mətn haqqında L.A.Çernyaxovskaya da öz fikrini bildirərək mətnə kommunikativ fəaliyyət zamanı ötürülən üç informasiya tipini göstərmişdir: koqnitiv, dil və kommunikativ [56, s.117-126].

D.E.Rozentel və M.A.Telenkova tərəfindən tərtib olunan “Linqvistik terminlər” adlı lüğətdə isə “mətn” məfhumuna qısaca olaraq belə tərif verilmişdir: “Mətn (latınca tekstum- əlaqə, birləşmə) yazıda və yaxud çapda əks olunmuş nitq əsəridir (söyləm)” [52].

N.Enkvist mətnə ən ümumidən ən xüsusiyyətdə dörd tərif vermişdir ki, bu da mətnə dörd cür yanaşmanı formalaşdırır: mətn mənalı simvollar ardıcılığıdır; mətn simvolların mənalı ardıcılığıdır; mətn canlı dildə mənalı simvolların ardıcılığıdır; mətn canlı dildə simvolların mənalı ardıcılığıdır [61].

Vəliyev K.N mətnə bu cür tərif vermişdir: “Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin semantikasından daha genişdir. Çünki mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və onun tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tamı yaradır” [21].

K.Abdullayev mətni bu şəkildə müəyyənləşdirməyi təklif edir: «Zaman və məkanda təşkil olunmuş bir bütövü nəzərdə tutan hər hansı bir cümlə ardıcılığını mətn kimi qəbul etmək mümkündür» [5].

Beləliklə, K.Abdullayev mətnin tamlığını əsas götürərək yazır ki, mətn elə bir sintaktik vahiddir ki, o, cümlənin natamamlığını aradan qaldırır. Mətnin özündə mənə

mütləq tam, bitkin olmalıdır. Müəllif sözlərinə bunu da əlavə edirdi ki, mətn əsas faktor kimi çıxış edərək resipiyent tərəfindən semantik informasiyanı alma prosesidir [6, s.13].

O.I.Moskalskaya yazır: «Mətn dilin əməliyyatı, ona uyğun olaraq cümlə isə onun sintaktik vahididir, mətn yazılı və şifahi ola bilər; istər Xayki olsun, istər Homer dastanı, o xüsusi növ ədəbi-bədii mətnə daxil olur. Üslubiyyatın tədqiqat obyektini hər hansı bir fraza deyil, məhz mətn sayılır. Mətn funksional semantik anlayışdır və ölçüsü müəyyən edilmir» [46, s.183].

O.İ.Moskalskayanın mətn bölgüsü isə İ.R.Qalperinin mətn bölgüsü ilə bir qədər üst-üstə düşür. İ.R.Qalperinin mətn haqqında fikrinə isə bir qədər sonra nəzər salacağıq. O.İ.Moskalskayanın bölgüsünə nəzər salaq: “1) bütöv nitq əsəri- mətn, yəni sözün geniş mənasında mətn və yaxud makromətn və 2) farazafövqi birlik (mürəkkəb sintaktik bütöv) sözün kiçik mənasında mətn və yaxud mikromətn” [46, s.3].

Bütün bu təriflərdən sonra artıq mətnin daha böyük həcmə malik olduğu qənaətinə gəlinir. Məsələn, İ.R.Qalperin mətni “başlığı və müəyyən məqsədyönlü və pragmatik məramla malik leksik, qrammatik, məntiqi, stilistik əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər (frazafövqi birliklər) ilə birgə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyi” kimi müəyyən edir [35, s.18].

Professor İ.R.Qalperinin mətnə verdiyi digər tərifə nəzər salaq: “Mətn-bitkinliyə malik, yazılı sənəd şəklində ifadə olunan, bu sənədin tipinə uyğun olaraq ədəbi sürətdə işlənmiş müəyyən başlıq və xüsusi vahidlər cərgəsindən ibarət müxtəlif tipli leksik, qrammatik, məntiqi əlaqələrlə birləşən müəyyən məqsədyönümü olan və pragmatik mexanizmə malik nitq prosesinin məhsuludur” [35, s.18].

Biz, bu elmi işdə İ.R.Qalperinin mətn haqqında verdiyi tərifə əsas tərif kimi dəstəkləyir və götürürük.

Bütün bu təriflərə baxmayaraq, mətnin sərhədlərinin tam müəyyən edilməsi hələ də dilçilikdə bir problem olaraq qalır.

Beləliklə, mətn, dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi təkamülü kiçik də olsa, yenə də maraqlı ideyalarla, faktlarla zəngin bir tarixə malikdir. 40-ci illərin sonundan mətnin morfoloji, fonetik və başqa istiqamətlərdən aparılan tədqiqatlardan başlayaraq mətn

yavaş-yavaş spesifik struktur-semantik birlik kimi bilavasitə tədqiq obyektinə çevrilir. Və belə bir tədqiqatı rus dilçiliyində İ.S.Pospelov, İ.F.Vardul, Q.Solqanik, T.M.Nikolayeva, O.İ.Moskalskaya, İ.R.Qalperin və başqaları aparır [5, s.185].

1.2. Mətnin semantik-sintaktik strukturu

Mətnin strukturu və semantikasi dilçiliyin digər sahələrinə nisbətən daha gec tədqiq edilməyə, öyrənilməyə başlanıb. Lakin dilçilər mətn sintaksisi problemini müxtəlif yönərdən öyrənərək, onu daha ciddi araşdırmağa başlayıblar. Dilin müasir quruluşunu, real imkanlarını məhz bu aspektdə- struktur-semantik aspektdə öyrənərək dilçiliyin “sintaksis” bölməsinə dəyərli töhfələr vermək olar. Mətn dilin ən böyük komponentidir. Onun özünəxas qrammatik və semantik əlamətləri, özünəməxsus strukturu vardır. Bu sintaktik-semantik strukturları linqvistikada bəzən “ən böyük fraza”, “real sintaktik vahid”, “dil fraqmenti” də adlandırırlar. Məhz mətnin semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onun cümlədən böyük nitq vahidi olan nitq aktında sintaktik bütöv rolu da müəyyənleşir.

Hələ qədim zamanlarda antik dövrün mütəfəkkirləri də mətn sintaksisi ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləmişlər.

Sonralar bir çox mütəfəkkirlər də (A.Paul, V.Humbolt, K.Kojevnikov, İ.Vardul və b) mətn dilçiliyinin nəzəri əsaslarını hazırlamış və mətn sintaksisinə aid araşdırmalar aparmışlar. Və bu alimlərin hər birinin mətnin yaranmasında iştirak edən semantik-struktur vasitələrin müəyyən edilib aşkara çıxarılmasında da fərqli fikirləri olmuşdur.

Mətnin təşkili, qurulma texnikası bir-birini izləyən cümlələrin semantik inkişafı ilə bağlıdır. Beləliklə, yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mətn sintaksisinin əsas obyektinə çevrilmişdir.

Mətnin qurulma mexanizmi, onun semantikasi mətnin müəllifinin beynində hələ mətn tamamlanmamışdan qabaq canlanır. “Bədii mətnin dil mühiti elə məcazlar, obrazlar yaradır ki, ayrıca götürülmüş söz üçün bu ilk baxışda ağlaşılmazdır. Və məhz həmin poetik mənalanmanı gördükdə ilkin mənəsindən yüz, bəlkə də min illər

boyu uzaqlaşmış sabit söz birləşmələrinin dialektikasını ümumi şəkildə anlayırıq” [22, s.292].

Mətnin daxili mexanizmini formalaşdıran 4 cəhəti aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- 1) Mətnin nominativ xüsusiyyətlərinə nəzarət edən mexanizmlər;
- 2) Mətnin sintaktik xüsusiyyətlərinə nəzarət edən mexanizmlər;
- 3) Mətnin semantik xüsusiyyətlərinə nəzarət edən mexanizmlər;
- 4) Mətnin koqnitiv xüsusiyyətlərinə nəzarət edən mexanizmlər.

Bütün bu mexanizmlər mətnin məna-məqsədinin yerinə yetirilməsinə kömək edir.

Mətnləri daxilə ifadə etdikləri mənaya (semantikaya) görə müxtəlif qruplara bölmək olar. Dilçilik elmində bu bölgüyə müxtəlif yanaşmalar, fərqli təsniflər vardır: Məsələn Q.Bəyzadə “şəxsi mətnlər”, “müqəddimə mətnlər”, “ ritorik mətnlər”, “təsviri mətnlər”, “nəticə mətnlər” kimi mətn növlərini qeyd edir [7]. Lakin bu bölgü ilə razılaşmayanlar da vardır. Bu bölgü ilə razılaşmayan professor Qəzənfər Kazımov qeyd edirdi: “Fikirlərimiz, düşüncələrimiz qədər rəngarəng və al-əlvan olan mətnlər, o cümlədən bədii mətnlər belə bir dar təsnifat çərçivəsinə sığması deyil” [13, s.221].

Mətnin öyrənilməsinin iki üsulunu qeyd edə bilərik: bunlardan biri propozisional üsul, digəri isə kommunikativ üsuldür.

Birinci üsul cümlənin xüsusiyyətlərini, mətnin müəyyən olunmuş parametrlərini əsas götürərək tədqiq edir. İkinci üsul isə mətnin öyrənilməsini, onun əsas xüsusiyyətlərinin eyni sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılması prosesini tədqiq edir.

Struktur baxımından hər bir mətnin “ətə-qana” gəlməsi üç mərhələdən keçir: 1) başlanğıc mərhələ; 2) orta mərhələ; 3) son mərhələ. Qeyd etdiyimiz bu bölgü əsasən mikrotekstin, yəni frazafövqi vahidin quruluşuna aiddir.

İlk mərhələ olan- başlanğıc mərhələsi mətnin ümumi mövzusunun mübadilə aktına daxil edilməsidir. Adətən başlanğıc cümlələrdə, əvvəlki cümlələrdə özünü göstərən qrammatik hallara yer olmur. Beləliklə, başlanğıc mərhələni təmsil edən yəni, cümlədə və yaxud cümlələrdə əksər hallarda canlı aləmin real elementlərinə işarə edən denotatlar toplaşır.

Mətnin orta mərhələsinə gəldikdə isə bu mərhələ, başlanğıc mərhələdə əsası qoyulan ümumi məzmunun açılışına xidmət edir. Orta mərhələ mətnin ən vacib informasiyasının ötürülməsinə keçidi hazırlayır.

Mətnin son mərhələsi isə mətn boyu təqdim edilən məlumatın nəticəsinə dönür. Mikrotekstin malik olduğu kompozisiya müəyyən mənada mübahisəli məsələdir. Bəzi müəlliflər, məsələn, O.İ.Moskalskaya kompozisiya haqqında danışarkən mətn deyil, məhz abzas terminindən istifadə edir [46, s.183]. Qeyd edək ki, onun fikrincə, məhz abzas bilavasitə kompozisiya səviyyəsinin vahididir [46]. Bu sonuncu müddəa ilə razılaşmaq bir o qədər də asan deyil. Qeyd edək ki, “kompozisiya” formal plana aid olan bir hadisədir. Digər tərəfdən biz mətn və abzasın münasibətindən danışarkən onu məzmun və formanın plan münasibəti kimi müəyyənləşdiririk. Bu mövqedən yanaşdıqda, onu kompozisiyanın əlaməti kimi qəbul edə bilərik. Amma bütün bu deyilənlərlə yanaşı, kompozisiya abzasın quruluşuna məhz mətn vasitəsilə yeridilir.

Formal əlaqə vasitələri arasında söz sırası təkrarının xüsusi yeri vardır. 18-ci əsrin filosof-qrammatistləri də söz sırasının mətnyaradıcı gücü barədə danışmışlar. Bu haqda N.Xomski «Kartezian dilçiliyi» adlı əsərində bəhs edir. O, həmin 18-ci əsrin filosoflarından Dyu Marsenin adını xüsusi qeyd edir və onun mətndə söz sırasına «konstruksiya» terminini, həmin sözlər arasındakı münasibətlərə isə «sintaksis» terminini tətbiq etmək təklifi haqqında müəyyən məlumatlar qeyd etmişdir. Ancaq müəllif onların mətndə funksiyaları, eləcə də onların müəyyən mövzu daxilində digər cümlələrlə əlaqə yaradılmasında rolu haqqında bir fikir söyləmir [55, s.259].

Makrotekst özü də xüsusi kompozisiyaya, quruluşa malikdir: buraya başlıq, mətnin özü, mətnin proloqunun və epiloqunun yerləşdirilməsi, mətnin yazılma məkanı və s. amillər daxildir.

Biraz əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, mətn sözü dilçilik termini olub müxtəlif mənalarda başa düşülür. Linqvistik anlamda mətn iki növə bölünür: 1) mikromətn və 2) makromətn

Makromətnlər- geniş cümlələr, abzaslar birliyidir, adından da göründüyü kimi geniş, böyük mətnlərdir. Bu mətnin geniş mənada başa düşülməsidir. Makromətnlərə

mənsur şeirlər, hekayə, povest, romanlar daxildir. Mikromətnlər birləşərək makromətnləri əmələ gətirir. Əgər biz mikromətn terminini mürəkkəb sintaktik bütövlə eyniləşdirsək, deməli makromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövlər yığınıdır. M.Zəkiyevin sözləri ilə desək, “Makromətn- əlaqəli nitqin elə böyük hissəsidir ki, bir neçə mikromətnədən əmələ gəlir, özündə məna (məzmun), kommunikativ quruluş, kompozisiya və qrammatik bütövlüyü birləşdirir” [40].

Mikromətnlər- bu mətnlər isə tədqiq üçün seçilən bir və ya bir neçə cümlə mənasındadır. M.Zəkiyev mikromətnə belə bir tərif verir: “Mikromətn- əlaqəli nitqin o hissəsidir ki, daha kiçik mətnlərə ayrılır və mütləq bir neçə müstəqil cümlənin məna, kommunikativ, quruluş, kompozisiya və qrammatik birliyindən ibarətdir” [39]. Mikromətn mətnin dar mənadə başa düşülməsidir. Mikromətn sonrakı anlamda isə sintaktik bütöv termininə uyğun gəlir. Dilçilikdə mikromətn termini ilə yanaşı, müxtəlif terminlərdən də istifadə edilir. Mikromətn termininə sinonim kimi bir sıra terminlərdən, “sintaktik bütövlər”, “mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “period”, “abzas”, “diskurs”, “frazafövqi vahid”, “prozaik bəndlər”, “tekst” və s. kimi terminlərdən istifadə edirlər. Professor Qəzənfər Kazımov bu məsələyə haqlı olaraq belə yanaşmışdır: “Müşahidə olunur ki, qeyd etdiyimiz terminlər içərisində “sintaktik bütövlər” termini tədricən üstünlük qazanmaqdadır. Digər terminlər isə bir qədər fərqli anlayışların ifadəçisinə çevrilməkdədir. Ona görə də, onların sintaktik bütövlərlə ortaq cəhətləri ilə yanaşı, fərqləri də müəyyənləşməkdədir” [15, s.426]. İndi isə bu terminlərə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq: Bəzi alimlərə görə, sintaktik bütöv-mətnin cümlədən böyük elə bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz. Bu cəhətinə görə sintaktik bütövlər morfemləri xatırladır .

Mürəkkəb sintaktik bütöv haqqında belə bir fikir var- mikromətnlər birləşərək makromətnləri əmələ gətirir. Bu mənadə makromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövə uyğun gəlir. Onu bir daha hissələrə ayırmaq olmur. Bu cəhətinə görə sintaktik bütövlər morfemləri xatırladır. Bəzən sintaktik bütövləri mürəkkəb sintaktik bütöv də adlandırırlar.

Məzmununa və quruluşuna görə sintaktik bütövlərin 3 növü vardır: 1) statik; 2) dinamik və 3) qarışıq.

Birinci növ sintaktik bütövlərin komponentlərinin xəbərləri demək olar ki, eyni quruluşlu ismi xəbərlərdən ibarət olur.

Dinamik sintaktik bütövlərin xəbərləri isə adətən feili xəbərlərlə ifadə olunur.

Üçüncü növ- qarışıq sintaktik bütövlər isə həm statik, həm də dinamik növün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir [16].

Sintaktik bütövlərdə məna eksplisit və implisit şəkildə ifadə oluna bilər. Əgər sintaktik bütövlərdə cümlə və onun detalları real şəkildə, aydınlıqla ifadə olunarsa, bu, eksplisit ifadə tərzidir. Bəzən isə bu və ya digər bir fikir mətnin əvvəlki və ya sonrakı hissəsi ilə bağlı olduğundan, o, mətnin gedişində yalnız təsəvvür edilir, dil vasitələri ilə öz ifadəsini tapa bilmir. Beləliklə də, onun ifadə etdiyi məna “gizli” şəkildə verilmiş olur ki, bu da implisit ifadə tərzidir.

Sovet dilçiliyində ilk dəfə sintaktik bütövləri digər dilçilərə nisbətən ətraflı araşdıran dilçi A.M.Peşkovski olmuşdur. O, sintaksisin bu mürəkkəb vahidini nitqin ən böyük vahidi hesab etmiş, onun hər hansı bir terminlə adlandırılmadığını təəssüf hissi ilə qeyd etmişdir: “Təəssüf ki, bu vahidlər üçün sintaktik termin mövcud deyil və biz burada tipografik termin olan “abzas” dan istifadə etməyə məcburuq” [50].

Abzas- Bəzi alimlərə görə bəzən sintaktik bütövlə abzası eyniləşdirirlər. Çünki onlar arasında həqiqətən uyğunluq vardır. Lakin sintaktik bütövə nisbətən abzaslar arasında fasilə daha böyük olur. Ona görə də bir abzas bir neçə sintaktik bütövü özündə birləşdirə bilər.

Bəzən sintaktik bütövləri bəzi xüsusiyyətlərinə görə abzasla eyniləşdirirlər. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz, onlar mətnin fərqli vahidləridir. Onların sərhədlərini dəqiqləşdirmək və nəzərə almaq vacibdir. Hətta bir müddət bəzi alimlər sintaktik bütöv termini əvəzinə “abzas” terminini işlədirdilər. Məhz bu cür mübahisəli məsələlərə görə vaxtilə A.M.Peşkovski mətnin sintaktik vahidlərini adlandırmaq üçün xüsusi terminlərin lazım olduğunu qeyd edirdi [50].

T.İ.Silman abzas haqqında üslubiyyətə həsr etdiyi «Проблемы синтаксической стилистики» adlı kitabında bədii mətnlərdə abzasın yerini daha dərinlən araşdırmışdır. Dilçi abzasları müəllif fikrinin açılmasına kömək edən “kiçik sıçrayışlar” hesab edir və göstərirdi: “Bir abzasdan digər bir abzasa keçərkən bədii əsərin dilində yeni sintaktik

qanun dəyişikliyi baş vermir. Bu zaman mövcud olan fərqli vəziyyətlər kompozisiyanın ümumi prinsiplərindən doğur və janrın xüsusiyyətlərini əks etdirir”. Abzası sintaktik vahid kimi qəbul edən T.İ.Silman onu bir və ya bir neçə cümlənin intonasiya birliyindən təşkil olunduğunu qeyd edirdi. O, yazırdı: “abzas bir neçə cümlənin bir tema ətrafında sintaktik yolla və leksik təkrarlarla bir-birinə bağlanaraq əmələ gətirdiyi vahiddir” [53]. Hətta T.İ.Silman abzasların rolunu bədii əsəbiyyatda həddindən çox şişirdərək onları “sintaktik bütöv” termini ilə əvəz etmişdir [53].

Görkəmli dilçi alimimiz K.Abdullayevin də abzasla SB-nin münasibəti barədəki fikri maraq doğurur: “Fikrimizcə, bəzi dilçilərin etdiyi kimi, mətni abzasla eyniləşdirmək olmaz... Mətnlə abzasın münasibətlərinə məzmunla formanın münasibətləri kimi baxmaq olar. Abzasın struktur sərhədləri özündə yalnız bir mətni birləşdirməli, yaxud əksinə, bir mətn bir abzasda yerləşməlidir” [23].

Bəziləri perioda belə aydınlıq gətirir: Bəzən sintaktik bütövlə period da eyniləşdirilir. Lakin onlar arasında da müəyyən fərqlər var. Əsas fərq burasındadır ki, sintaktik bütövlər sağ tərəfdən açıq qalır, lakin period sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə qapanmış olur.

Period- yunan sözündən götürülüb, mənası “dairə” deməkdir. Mətnə təkrar edilən elementlər sanki bir dairəni xatırladır. Period sintaktik bütövün tərkibində müəyyən ünsürlərin, xüsusən də cümlələrin təkrarının köməyi ilə yaranır. Periodun ən azı iki qütbü olur. Birinci qütblə açılan mətn məhz eyni elementdən olan ikinci ünsürlə qapanır.

Mətnin digər sintaktik vahidləri kimi periodun da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Period sintaktik bütövlərdən daha böyükdür. Bədii mətnlərdə period bəzən bir neçə sintaktik bütövü özündə birləşdirir. Periodun həcmində məhdudluq yoxdur.

Beləliklə, “period”-un “sintaktik bütöv” dən daha mürəkkəb mətn vahidi olduğunu qeyd etmək olar.

Diskurs- Mətni diskursla da eyniləşdirənlər vardır. Lakin diskurs mətndən daha genişdir. Mətn yazılı formada, diskurs isə şifahi formada olur.

Mətndən danışarkən diskursa da nəzər salmaq lazımdır. Bu termin daha çox Fransız dilçiliyinə aid edilir, ancaq bugün diskursa Z.Hərris tərəfindən verilən tərif

daha diqqətəlayiqdir. Bu alimə görə, “Diskurs sözlü ünsiyyətdə qrammatik formaların ardıcılığı olub söyləmələrdə bir-birini izləyən mətnə deyirlər” [65].

Lakin diskurs problemindən danışarkən T.A.van Deykin xidmətlərini də mütləq nəzərə almaq lazımdır. Bu alim, iştirakçılar haqqında təsəvvür yaradan (onları səciyyələndirən), sosial kontekstdən asılı olan məlumatın səsləndirilməsi və dərk edilməsi proseslərini diskurs kimi müəyyən edir [28, s.113].

Diskursun tədqiqi tarixini şərti olaraq 2 dövrə bölmək olar. 1-ci dövr 20-ci əsrin əvvəllərində “Ümumi dilçilik” əsərinin müəllifi F. de Sössürlə başlayıb M. Fukonun “Biliyin Arxeologiyası” adlı kitabına qədər olan dövrü əhatə edir. 2-ci dövr isə Fukonun bu fikirləri ilə başlamış indi də davam etməkdədir.

1-ci dövrə əsasən, İsveçrəli alimin davamçıları olan həm fransızdilli (Ş.Balli, E.Benvenist və s.), həm də ingilisdilli (Z.Hərris və s.) alimlərin əsərləri daxildir. Fransızdilli ənənədə diskurs “parole” termini ilə yanaşı nitqi adlandırmaq üçün də istifadə olunurdu.

İngilisdilli ənənədə isə yanaşma bir qədər fərqli olmuşdur. Onların bəziləri mətn və diskurs sahəsində aparılan çoxsaylı tədqiqatlarla tanış olduğdan sonra mətn və diskurs terminlərindən eyni anlayışı ifadə etmək üçün istifadə olunduğu qənaətinə gəlirlər. Bəzi alimlər mətn və diskurs arasında fərqi olmadığını qeyd edirlər. Təkcə dilçilər deyil, eyni zamanda bəzi filosof və psixoloqlar da mətni diskursun əsas elementi kimi nəzərdən keçirir. Diskursa müxtəlif cür yanaşanlar olmuşdur. Bəziləri diskursa sosial komponent kimi yanaşmışdır.

V.V.Krasnıx diskursa belə bir tərif vermişdir: “Diskurs dedikdə, prosesi və nəticəni özündə birləşdirən, əslində həm linqvistik, həm də ekstralingvistik planda verballaşdırılmış və nitqdüşündürücü fəaliyyət nəzərdə tutulur” [43].

Bu istiqamətdə olan çoxsaylı araşdırmalar mətnlə diskursun fərqli anlayışlar olduğunu bir daha sübut etdi.

Mətn və diskurs arasındakı fərqi ilk dəfə N.Enkvist “Mətn dilçiliyində baza terminlər” adlı məqaləsində aydınlıq gətirdi. O, diskursa belə tərif vermişdi: “Diskurs mətnlə sosial komponentə malik kontekstin vəhdətidir” [61, s.372].

Frazafövqi vahid- Frazafövqi vahid hər hansı bir sözlə, cümlə ilə bağlı olub, ya özündən sonra, ya da özündən əvvəl gələn cümləni, ifadəni izah edir.

1) Bəzi alimlərin fikrincə, periodun təşəkkülündə frazafövqi vahidlərin rolu daha çoxdur. Frazafövqi vahidlər haqqında fikirlər daha çox mübahisə obyektidir. Frazafövqi vahidləri bəzən mətnlə, abzasla (və ya abzasın bir hissəsi ilə), sintaktik bütövlə, aktual üzvlənmə ilə əlaqədar ayrılan hissə, nitq seqmenti və s. ilə də eyniləşdirənlər vardır.

2) Bəzilərinin fikrinə görə isə, frazafövqi vahidlərin vahid forması yoxdur, onlar fonem şəklində də çıxış edə bilər, morfem, leksem, söz birləşməsi, cümlə və hətta sintaktik bütöv şəklində də çıxış edə bilər.

Mətn vahidlərindən biri olan frazafövqi vahid cümlələr qrupunun öyrənilməsinə kömək edir.

Frazafövqi vahidlər cümlədən daha böyük vahidlərdir. Onlar ən azı iki cümlədən ibarət olur. Frazafövqi vahidlər əsasən müstəqil quruluşa və semantikaya malik olan cümlələr çoxluğundan ibarətdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, frazafövqi vahid bəzən mətnin məzmununa ağırlıq gətirir. Bəzən frazafövqi vahid mətnə verilən informasiya ilə bağlı olan cümlədə ümumi fikrin daha dolğun verilməsinə xidmət edir. Frazafövqi vahid ən kiçik mətn vahididir. Bəzi hallarda frazafövqi vahidlər mətnlə üst-üstə düşür. Buraya kiçik mətnlər, qəzet başlıqları, kiçik miniatür hekayələri və s. mətnləri aid etmək olar. Mətn linqvistikasında bu termindən daha çox N.D.Zarubina, Q.Y.Solqanik və başqaları istifadə etmişlər. Frazafövqi vahid nəinki sadə, eyni zamanda mürəkkəb mətnlərin formalaşmasında da yaxından iştirak edir.

Beləliklə, bu vahid mətnin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq, mətn daxilində özündən əvvəlki, yaxud sonrakı fikrə işarə edir. Frazafövqi vahidlərin əsas iki xüsusiyyətini qeyd etmək olar: 1) çoxsəviyyəli ünsiyyət- məsələn, kommunikativ cəhətdən yanaşı mövcud olan cümlələr birliyini bura daxil etmək olar. 2) monote-matizm- məsələn, kiçik bir mövzunun təqdim edilməsini bura daxil edə bilərik.

Frazafövqi vahidlər haqqında bir çox alimlər fikir söyləmişlər. Kamal Abdullayev qeyd edir ki, "Frazafövqi vahid və paraqraf müxtəlif səviyyələrə və sistemlərə malikdirlər. Frazafövqi vahidlər müxtəlif paraqraflardan ibarətdir, eləcə də, bir neçə

frazafövqi vahid bir paraqraf daxilində gələ bilər” [5]. K.Abdullanın digər fikrinə nəzər salaq. O, yazır: “FFV dedikdə, ümumi qrammatik və semantik əlamətlərin vəhdəti ilə birləşən iki və daha çox cümlələrin birliyi nəzərdə tutulur” [24]. K.N.Vəliyev isə hesab edir ki, fikir və intonasiyanın forma, məzmun cəhətdən bitkinliyi ancaq cümlədən yüksək vahid sərhədlərində mümkün olur [30].

Bir neçə il bundan öncəyə qədər frazafövqi vahidlə paraqraf eyni vahid hesab olunurdular. Onlar arasında heç bir sərhəd qoyulmurdu. Bugün mətn dilçiliyində bu problemə iki cür yanaşma mövcuddur: 1) Bəzi alimlər frazafövqi vahidin paraqrafla üst-üstə düşdüyünü qeyd edirlər, bəzənsə onlar frazafövqi vahid termininin istifadəsindən tamamilə imtina edirlər. Onlar paraqrafı mürəkkəb sintaktik vahid hesab edirlər. 2) İkinci qrup alimlər isə paraqrafla frazafövqi vahid arasında böyük fərq olduğunu qeyd edirlər. Onların fikrincə, frazafövqi vahid kompozisiya vahididir, paraqraf isə punktuasiya vahididir. Biz bu elmi işdə frazafövqi vahid terminini əsas termin kimi götürəcəyik.

Türkologiyada da mətnin sintaktik vahidləri məsələsinə toxunulmuşdur. Türkologiyada mətn və onun quruluşu haqqında ilk dəfə M.Z.Zəkiyev, Ə.Xəlilov, Ə.Cavadov bəhs etmişlər.

Sintaktik vahidlərin sırasına mətni də daxil edən M.Z.Zəkiyev, eyni zamanda qeyd edir ki, tabesizlik bağlayıcıları, nisbi əvəzliliklər, intonasiya cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələrə daxildir. Onun fikrinə görə, mətn problemi barədə vacib məsələ məhz onu təşkil edən cümlələr arasındakı əlaqələrin, onların birləşmə vasitələrinin öyrənilməsindən ibarətdir [41, s.361].

Ə.Xəlilov isə əvəzliliklərdən bəhs edərək onların əsas xüsusiyyətinin məhz cümlələri bir-birinə bağlamaq olduğunu qeyd edir. O, qeyd edir ki, bizim nitqimiz yalnız sözlərlə məhdudlaşmayaraq, cümlələrin də müxtəlif vasitələrlə əlaqələnməsinə əsaslanır. Və bu zaman cümlələr arasında müxtəlif növ, məsələn, səbəb-nəticə, məkan, qarşılaşdırma, zaman, müqayisə və b. bu kimi əlaqə növləri özünü göstərir. Bu zaman müstəqil cümlələr aralarında həm mənaca, həm quruluşca, həm də qrammatik cəhətdən bağlılıq olur [11, s.65].

Sintaktik bütövlərin yaranmasında morfoloji elementlərin rolunu xüsusi qeyd edən Ə.Xəlilovun araşdırmaları da mətnin struktur və semantik təhlili baxımından öyrənilməsinə vacib edir [12, s.37-41].

Türk dillərində söz sırasının qanunauyğunluqlarını ilk dəfə məhz sistemləşdirən Ə.Cavadov olmuşdur. O, özünün doktorluq dissertasiyasını da məhz Azərbaycan dilində söz sırasına aid yazmışdır [9].

Sıralanmanın dildəki yerindən bəhs edərkən o, adi, potensial sintaksisi, formal üzvlənmə, normal sıralanma kimi terminləri aktual sintaksisdən, suprasintaksisdən, üslubi sıralanmadan, aktual üzvlənmədən fərqləndirir. Ə.Cavadov potensial sintaksisin dilə, aktual sintaksisin isə nitqə məxsus olduğunu qeyd edir [8].

Beləliklə, qeyd edək ki, son dövrün araşdırmaları göstərir ki, biraz əvvəl söhbət açdığımız terminlərin birinin digərinə sinonim kimi işlədilməsi lüzumsuzdur. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiq edilir.

1.3. Mətbuat mətnlərinin fərqləndirici xüsusiyyətləri

Media Britaniyalıların həyatında mühüm rol oynayaraq aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri özündə əks etdirir:

- 1) Xəbərlərin məlumatlandırıcı (informing) olması;
- 2) Xəbərlərin öyrədici (educating) olması;
- 3) Və xəbərlərin əyləncəli (entertaining) olması.

Müasir dövrdə radio tezliyinin, peyklərin, kabel və digər aparatların mövcudluğu da Britaniya mediasının geniş şəkildə inkişafını göstərir. Hazırkı dövrdə analoqdan rəqəmsal ötürülmə texnologiyasına keçid də medianın vacibliyini və inkişafını bir daha sübut edir. İnternetin müasir dövrümüzdə həyatımıza daxil olması da onun informasiya, əyləncə və kommunikasiya vasitəsi kimi vacibliyini göstərir.

Funksional üslublar dilin alt sistemlərini təşkil edərək bir çox xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bildiyimiz kimi, funksional üslubların müxtəlif formaları mövcuddur. Formalarda bu müxtəlifliyin mövcud olması insan həyatının müxtəlif sahələrində ünsiyyətin fərqli olması ilə bağlıdır. Funksional üslubları dildə işlənmə

tezliyinə görə də bir-birindən fərqləndirmək olar. Məsələn, elə terminlər vardır ki, onların məişət üslubunda işlənmə tezliyi elmi üslubda işlənmə tezliyindən fərqlənir.

Funksional üslubların təsnif edilməsi məsələsi də çox mürəkkəb bir problemdir. Bir çox dilçilərin, xüsusilə də İ.V.Arnold və İ.R.Galperinin funksional üslublar haqqındakı fikirləri çox diqqətəlayiqdir. Hər iki alim funksional üslubların özünəxas xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Lakin İ.R.Qalperin əsas diqqəti dil vasitələri ilə stilistik cihazlar arasındakı əlaqəyə yönəlmişdi [33]. V.Arnold isə qeyd edirdi ki, hər bir funksional üslub öz xüsusiyyətini danışmaq zamanı büruzə verir [25]. Beləliklə, İ.R.Qalperin funksional üslub dedikdə, danışmaq zamanı müəyyən məqsədə xidmət edən sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tuturdu. Funksional üslublara əsasən dilin ədəbi standartlarında rast gəlinir [33].

Üslublar arasında ən geniş yayılmış üslub publisistik üslubdur. Dilin publisistik üslubu XVIII əsrin ortalarında ayrıca bir üslub kimi inkişaf etməyə başladı. Bu üslubun əsas məqsədi cəmiyyətə təsir etməkdir. Publisistik üslubun bir növü qəzet üslubudur.

Ümumiyyətlə, Böyük Britaniyada medianın yaranması ilə bağlı fərqli fikirlərin olduğunu qeyd etmək olar. Qeyd olunur ki, 16-cı yüzillikdə mətbuat işçiləri qəhvəxanalarda eşitdikləri informasiyaları bülleten şəklində yayımlayırdılar. Və beləliklə, Britaniya mətbuatının məhz bu hadisədən sonra yarandığı qeyd olunur.

1642-ci ildə baş verən burjuva inqilabı mətbuata təsirsiz ötüşmür. Bu inqilab mətbuatın inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Bu sahədə senzura ləğv edilmiş, dövrü mətbuatın yaranma prosesi daha da sürətlənmişdir. Böyük Britaniyanın mətbuatının inkişafında bir çox jurnalistlərin rolu olmuşdur. Riçard Stil, Con Milton, Kolric, Daniel Defo, Şeridan, Cozef Addison, Con Dillon, Maksvell və başqalarının adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məhz bu jurnalistlərin əməyi ilə inkişaf edən mətbuatın nəticəsidir ki, Britaniya cəmiyyətinin mətbuata çox böyük marağı vardır. YUNESKO araşdırmalarında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, kifayət qədər savadlı hesab olunan Britaniyanın 100 vətəndaşından 47-si hər gün ən azı bir qəzet oxuyur. Yaşlılara gəldikdə isə, onların 80%-i demək olar ki, hər gün səhər bir qəzet oxuyurlar.

İngiltərədə ilk qəzetlərin yaranma tarixinə nəzər salsaq görürük ki, ilk qəzetlər 17- ci əsrdə yaranmışdır. 1622-ci ilin mayında nəşr olunan “Weekly News” qəzetini Britaniyada müntəzəm olaraq dərc olunan ilk qəzet hesab etmək olar. İlk ingilis qəzetləri əsasən məlumat çatdırmaq məqsədi daşıyırdı. Lakin 18-ci əsrin ortalarından isə ingilis qəzetlərinin strukturu dəyişdi. Artıq müasir ingilis qəzetlərində xəbər məlumatları ilə yanaşı, xarici və ölkə xəbərləri, elanlar, şərhlər də dərc olunurdu.

Qəzetdə dərc olunan hər material qəzet üslubuna daxil edilmir. Belə ki, yalnız insanları məlumatlandırma məqsədi daşıyan yazıları qəzet üslubuna daxil etmək olar. Qəzetlərdə məlumatlar əsasən aşağıdakı formalarda olur:

- 1) Qısa xəbərlər;
- 2) Mətbuat məlumatları;
- 3) İnformasiya vermək məqsədilə yazılan məqalələr;
- 4) Elanlar və bildirişlər.

Qəzetlər insanların dünyagörüşünə təsir etməkdə də mühüm rol oynayır.

Qəzet üslubunun xüsusi lüğət tərkibi vardır:

- 1) Siyasi və iqtisadi terminlər (prezident, seçki)
- 2) Yarı-siyasi sözlər (xalq, böhran, müqavilə, üzv)
- 3) Qəzet şablonları (aktual problemlər, müharibə təhlükəsi, cəmiyyətin əsasları)
- 4) İxtisarlar (NATO, BMT, MDB və s.) [106].

İngilis dilində qəzetlərin leksik və sintaktik xüsusiyyətlərinə nəzər salaraq. Qəzetlərin leksik xüsusiyyətləri dedikdə onun lüğət tərkibi, onda istifadə edilən sözlər nəzərdə tutulur. Bunlara əsasən aşağıdakılar daxildir:

- 1) Məsələn, siyasi və iqtisadi qəzetlərdə işlənən terminlərə daxildir: anti-terror müharibəsi, insan hüquqları, biznes, irq, terrorist qruplaşmaları, immiqrasiya, prezident seçkiləri və s.
- 2) Termin kimi istifadə edilməyən siyasi sözlərə daxildir: rejim, yerli terror hadisələri, etiraz, oğru, girovlar və s.
- 3) Ədəbi sözlər: Bu sözlərə əsasən metaforalarla yaranmış sözlər daxildir: müharibə histeriyası, müharibə vəziyyətinin gərginləşməsi, güclü alqışlar və s. kimi sözlər.

4) Klişələr: Klişələr bildiyimiz kimi, stereotipləşmiş, artıq oxucuya məlum olan ifadələrdir. Məsələn, ictimai rəy, uzunmüddətli müqavilə, cari problemlər və s.

5) Abreviaturalar. Qəzetlərin, məqalələrin əsas lüğət tərkibini təşkil edir. Müxtəlif abreviaturaları misal göstərmək olar. Misal üçün, şirkətlərin adları, siyasi assosiasiyalar, sənaye və digər şirkətlər və s.: UNO- United Nations Organisation, WTO- World Trade Organisation, CNN- Cable News Network və s.

Qəzetlərdə insan adlarının qısaldılmış formalarından da istifadə olunur. Məsələn, JFG- John Fitzgerald Kennedy, W/ Dubya- George W. Bush və s.

6) Qəzetlərin leksikonunun çox hissəsini isə dildə yaranan neologizmlər təşkil edir. Əsasən kompyuter və internetlə bağlı olan neologizmlər elmi məqalələrdə öz əksini tapır: cyber-sickness, keypal, access provider və s. kimi sözlər.

Maliyyə sahəsi ilə bağlı yeni sözlərə isə daxildir: dead- cat bounce, stealth tax və s.

7) Əcnəbi sözlər də qəzet leksikonunun müəyyən hissəsini təşkil edir. Məsələn, Fransız dilindən keçən *beaucoup* sözü “çoxlu pul” mənasında işlənir. Latın dilindən keçən *ad hoc* sözü “ixtisaslaşdırılmış”, *bona fide* sözü “həqiqi, real” mənasında işlənir [59, s.43-44].

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz leksik xüsusiyyətlər qəzetlərin və qəzet məqalələrinin leksikonunun əsas hissəni təşkil edir.

Qəzet üslubunun sintaktik xüsusiyyətlərinə isə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) Mürəkkəb cümlələrin istifadə olunması. Məsələn: *Although Mayfield denied any connection- he insisted his passport had expired last October and he had not been out of the country in years- he was detained as a “material witness” in a grand-jury investigation while the FBI tries to build its case (Newsweek, 2004).* (6clauses)

2) Verbalların (məsdər, cerund, feili sifət) istifadə olunması: *Since 9/11 Donald Rumsfeld has insisted on personally signing off on the harsher methods used to squeeze suspected terrorists held at the U.S. prison at Guantanamo Bay, Cuba (Newsweek, 2004).*

3) Atributiv ismi ifadələr də qəzet üslubunda geniş istifadə olunur. Məsələn: government anti-terror policies (dövlətin anti-terror siyasəti); a new patented smoking cessation program (yeni patentləşdirilmiş siqaretdən imtina

proqramı); classic cold-war-style telephone diplomacy (klassik soyuq müharibə stilli telefon diplomatiyası).

4) İngilis dilli qəzetlərin özünün xüsusi söz sırası olur. İngilis dilinin qrammatikasında söz sırasının möhkəm struktura malik olması qəzetlərdə də öz əksini tapır. İngilis dilində söz sırasını bu cür qeyd edə bilərik: Mübtəda- Xəbər- Tamamlıq- Tərzi-hərəkət zərfliyi- Yer zərfliyi- Zaman zərfliyi.

Lakin bəzən qəzetlərdə verilən xəbərlərdə söz sırasının pozulma hallarına da rast gələ bilərik. Bu əsasən zaman uzlaşmasında və müəllifin nitqində baş verir.

Məsələn: *So when he (Saddam Hussein) surrendered without a single shot from the pistol at his side, Arab diplomats and journalists say the once- admiring Arab masses were dismayed and embarrassed by his meekness (Time, 2004) [59, s.51].*

Dünyada ilk qəzetin yaranma tarixi isə Almaniyadan başlamışdır, bu ölkədə ilk qəzetlər 1609-cu ildə çap olunmuşdur. İlk qəzetlərdə yalnız əcnəbi xəbərlər çap olunurdu. Belə ki, 1641-ci ilə qədər qəzetlərdə yerli xəbərlər çap edilmirdi. Qəzet sahəsində uğur sayılan ilk gündəlik qəzetlər isə 1702-ci ildə Britaniyada çap olunmağa başlandı. İngiltərədə dərc edilən “The Daily Advertiser” qəzetində 1730-cu ildən başlayaraq birja xəbərləri çap edilirdi [62, s.319].

1785-ci ildə Britaniyada “The Daily Universal Register” adlı qəzet nəşr edilməyə başlayır və bu qəzet 1788-ci ildə Britaniyanın hal-hazırda ən məşhur qəzetlərindən biri olan “The Times”- a çevrilir. İlk vaxtlar, 1814-cü illərdə “The Times” buxarla çalışan maşınlarla çap olunurdu. Artıq sonralar isə bu qəzet slindrik formada olan fırlanan çap maşınları vasitəsilə çap edilməyə başlanır.

Bu qayda ilə, Britaniyanın digər bir qəzeti 1791-ci ildə “Observer” –in, 1855-ci ildə “The Daily Telegraph” –in əsası qoyuldu. “The Manchester Guardian” qəzetinin əsası isə 1821-ci ildə qoyuldu. Bu qəzetin 1959-cu ildə adını dəyişdirərək “The Guardian”- la əvəz etdilər. İngiltərənin digər bir qəzeti “The Sunday Times” 1822-ci ildən çapa verildi. “The Financial Times” 1888-ci ildən insanların istifadəsinə buraxıldı.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq Britaniyada qəzetlər daha da sürətlə yayılmağa və inkişaf etməyə başladı. 18-ci əsrin sonu, 19-cu əsrin əvvəllərində pul

vergisi artıq qəzetlərə də aid edilirdi və bu vergi tətbiq edildikdən sonra qəzetlərin qiyməti daha da bahalaşdı. 1855-ci ildə isə qəzetlər üzərində olan bu vergi ləğv edildikdən sonra qəzetlərin qiyməti əvvəlkinə nisbətən ucuzlaşmağa başladı.

XIX əsrin sonlarında qəzet müxbirləri qəzetlər üçün materialları daha tez əldə etmək üçün yollar axtarırdılar. Bu məqsədlə onlar teleqraflardan istifadə etməyə başlayırlar.

Beləliklə, ilk şəkilli qəzet 1880-ci ildə nəşr edilən “The New York Graphic” olur. Britaniyada isə ilk şəkilli (tabloid) qəzet 1890-cı ildən nəşr edilən “The Graphic” adlı qəzet olmuşdur. Və bu qəzet 1891-ci ildən şəkillə çap edilən ilk Britaniya qəzeti hesab edilir.

Müasir dövrdə, 20-ci əsdə də qəzetlərin çapı xeyli dərəcədə artmışdır. Britaniyanın müasir dövr qəzetlərindən sayılan “The Daily Mail” ilk dəfə 1896-cı ildən nəşr edilməyə başlanmışdır. Müasir Britaniya mətbuatına “The Daily Express” (1900) və “The Daily Mirror” (1903) kimi qəzetlər də daxildir.

1964-cü ildən başlayaraq “The Daily Herald” qəzeti “The Sun” adı ilə nəşr olunmağa başlandı. Digər qəzetlər- “The Daily Star” 1978-ci ildən, “The Sunday Telegraph” 1961-ci ildən, “The Sunday Times” isə 1962-ci ildən fəaliyyətə başladı. “The Sunday Times” qəzeti Britaniyada ilk “rəngli” qəzet olaraq nəşr edilməyə başlanır. “Today” (1986) qəzetini də Britaniyada rəngli nəşr edilən ilk qəzetlərdən hesab etmək olar.

Britaniyada milli qəzetlərin ofislərinin yerləşdiyi küçə məşhur “Fleet Street” küçəsidir. İndi isə “Fleet Street” qəzet müxbirlərinin və jurnalistlərin məkanı hesab olunur. Və İngilis qəzetlərinin əksəriyyətinin mərkəzləri (ofisləri) məhz bu küçədə yerləşir. Burada İngiltərənin məşhur qəzetləri olan “The Daily Telegraph”, “The Times”, “The Daily Express”, “The Guardian” və bu kimi digər qəzetlərinin də mərkəzləri vardır. Bir neçə xarici qəzetlərin nəşriyyat evlərinə də məhz bu küçədə rast gəlmək olar.

Digər qərb ölkələrindən fərqli olaraq, Böyük Britaniyada milli və regional qəzetlər daha çox satılır. Məhz bu fakt da Britaniyanın həyatında mətbuatın əhəmiyyətli rolu olduğunu bir daha vurğulayır. Britaniyada milli qəzetlər regional

qəzetlərə nisbətən daha əhəmiyyətli sayılır. Amma Şotlandiya və Velsdə isə bu proses bir qədər fərqlidir. Bu fərqlərə baxmayaraq, həm milli, həm də regional qəzetlərdə mühüm xəbərlər öz əksini tapır.

Eyni zamanda, Britaniyada etnik azlıqlar üçün dərc olunan həftəlik, ikihəftəlik, aylıq qəzetlərə də rast gəlmək olar. Bu xalqlara Asiyalıları, Hindistanlıları və b. millətləri aid etmək olar.

Britaniyalılarda hər bazar günləri qəzet oxumaq milli ənənə kimi inkişaf etmişdir. Məhz bunu nəzərə alaraq hər bazar günü Britaniyada 16 milyon qəzet çap olunur.

Müasir Britaniya mətbuatını aşağıdakı kimi 3 qrupa bölmək olar:

- 1) “keyfiyyətli” (quality) qəzetlər;
- 2) “orta” nəşrlər.
- 3) “məşhur” (popular) qəzetlər.

Bunlar arasında nəzərəçarpan fərqləri qeyd etmək vacib faktordur. Çünki, bu fərqliliklər sosial siniflər arasında boşluq yaradır. Beləliklə, bu qəzetlər bir-birindən üslubuna, özündə əks etdirdiyi məzmununa və tərtibatına görə fərqlənirlər.

“Popular” qəzetlər dedikdə kütləvi dövriyyəyə buraxılan, ucuz qiymətli və aşağı standartlı olan şəkilli (tabloid) qəzetlər nəzərdə tutulur. Bu qəzetləri eyni zamanda “yellow press” də adlandırmaq olar. Bu qəzetlərdə dərc olunan məlumatlar əsasən aşağı-orta təbəqə, işçi sinif və şəhərə gələn səyahətçilər tərəfindən oxunur. Bu tip qəzetlərin formatı çox sadə olaraq özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçilir: Belə ki, bu tip qəzetlərdə oxucuların diqqətini cəlb etmək üçün bəzi sözlər qara hərflərlə verilir, sensasiyalı başlıqlar, rəngli şəkillərlə illustrasiyaların verilməsi də oxucularda maraq yaradır. Xüsusilə qeyd edək ki, tabloid qəzetlər emosional, qeyri-rəsmi üslubda yazılır. Bu qəzetlərdə dərc olunan siyasi məlumatlar qərəzli və bəzən də tamamilə yanlış olur. Bu qəzetlərə əsasən kriminal xəbərlər, idman xəbərləri, şou-biznes xəbərləri, alış-veriş xəbərləri və b. bu kimi xəbərlər daxildir.

Britaniyada məşhur olan tabloid qəzetlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Gündəlik milli qəzetlər (National dailies): Daily Mirror, Daily Star, The Sun, Today.

2) Bazargünü qəzetləri (National Sundays): News of the World, Sunday Mirror, The People, The Mail on Sunday, Sunday Express.

Orta nəşrlərə isə “Daily Mail”, “Daily Express” və s. kimi qəzetləri daxil etmək olar.

Britaniyada yüksək standartlarda nəşr edilən qəzetlər də vardır ki, bunlar keyfiyyətli qəzetlər adlanır. Bu qəzetlər eyni zamanda “geniş zolaqlı” (broadsheet) qəzetlər də adlanır. Keyfiyyətli qəzetlər təhsilli, elit insanlar tərəfindən oxunur və bu qəzetlərdə nəşr edilən məlumatlar daha etibarlı hesab olunur. Bu tip qəzetlərdə çap olunan xəbərlər əlavə məlumatlarla verilir. Deməli, bu qəzetlər digərlərinə nisbətən daha çox məlumatı əhatə edirlər. Bu qəzetlərdə yer alan məqalələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Mütəxəssislər tərəfindən yazılan məqalələr rəsmi, fakta əsaslanan, yüksək səviyyəli və əksərən ədəbi üslubda olur. Buraya aşağıdakı qəzetləri daxil etmək olar:

1) Gündəlik milli qəzetlər (National dailies): Financial Times, The Daily Telegraph, The Guardian, The Independent, The Times.

2) Bazargünü qəzetləri (National Sundays): Sunday Telegraph, The Independent on Sunday, The Sunday, The Sunday Times.

Milli qəzetlərin əksəriyyəti, haradasa 70 %-i konservativ mənsubiyyət ifadə edir. Lakin bu fakt Britaniya mətbuatına bəzilərinin tənqidi yanaşmasına səbəb olmuşdur. Britaniya mətbuatının monopolist tendensiyaları ona daha bir tənqidi yanaşmaya səbəb olmuşdur. Belə ki, milli qəzetlərin ümumi dövryyəsinin 90 %-i 5 “Qəzet lord”-u (Press Lord) tərəfindən idarə olunur. Britaniya milli mətbuatının üçdə bir hissəsi Avstraliyalı Rupert Murdok tərəfindən idarə olunur (The Times, The Sunday Times, The Sun, News of the World). Onun mediasına eyni zamanda Avstraliyanın, Yeni Zenlandiyanın, Amerikanın, Honq Konqun qəzetləri, Britaniyanın, Briləşmiş Ştatların televiziya yayım şirkətləri daxildir [62, s.321].

Bir sıra ölkələrdə olduğu kimi, qəzetlərin ayrı-ayrı təşkilatlar, media korporasiyalarında cəmləşməsi Britaniya mətbuatı üçün də xarakterik olan cəhətlərdən biridir. Belə təşkilatlardan ən böyüyü Avstraliyalı maqnat, dünya mətbuatının hardasa 16%-ni öz nəzarətində saxlayan Rupert Murdokdur. Bu özündə bir sıra qəzetləri (“The Sun”, “Today”, “The Times”, “The Sunday Times”, “News of the World”), kabel

televiziyasını (“Sky Channel”), bir çox xəbər agentliklərini (“Reuters”, Prison PS”) birləşdirən “News International” korporasiyasıdır.

İngiltərənin digər böyük qəzet korporasiyası isə “Mirror Group Newspaper” adlanır. Britaniyanın bu korporasiyası ilə yanaşı, “British printing and communication corporation” və “Pergamon” şirkətlərinin prezidenti Robert Maksvell olmuşdur. Onun ölümündən sonra bu sahədəki işini oğlanları və baş meneceri D.Montqomer davam etdirir. Bu korporasiyaya isə “Daily Mirror”, “Daily Record”, “Sunday Mirror” və “People” kimi qəzetlər daxildir [88].

1986-cı ilə qədər The Times qəzeti siyasi xəbərləri qərəzsiz və balanslaşdırılmış şəkildə təqdim edirdi. Lakin Rupert Murdok bu qəzeti satın alandan sonra artıq qəzet öz dominantlığını itirməyə başlayır, məlumatlar o qədər də inandırıcı olmur. Keyfiyyətli qəzetlərə daxil olan The Independent qəzeti isə The Times-ın əksinə olaraq heç bir siyasi mövqedə dayanmırdı.

Bütün bunlardan söhbət açarkən Britaniyada mətbuat azadlığına da nəzər salmağı vacib bilirəm. Britaniya mediası digər ölkələrdən fərqli olaraq geniş oxucu kütləsini təmin edir. Britaniya mediası senzuradan və dövlət nəzarətindən azaddır, ona heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır. Məhz buna görə də medianı Britaniyada dövləti idarə və təmin etmək üçün əsas vasitə hesab etmək olar. Medianın ictimai işlərdə də təsiri güclüdür. Məhz buna görədir ki, onu bəzən “dördüncü əmlak” (“Fourth Estate”) da adlandırırlar.

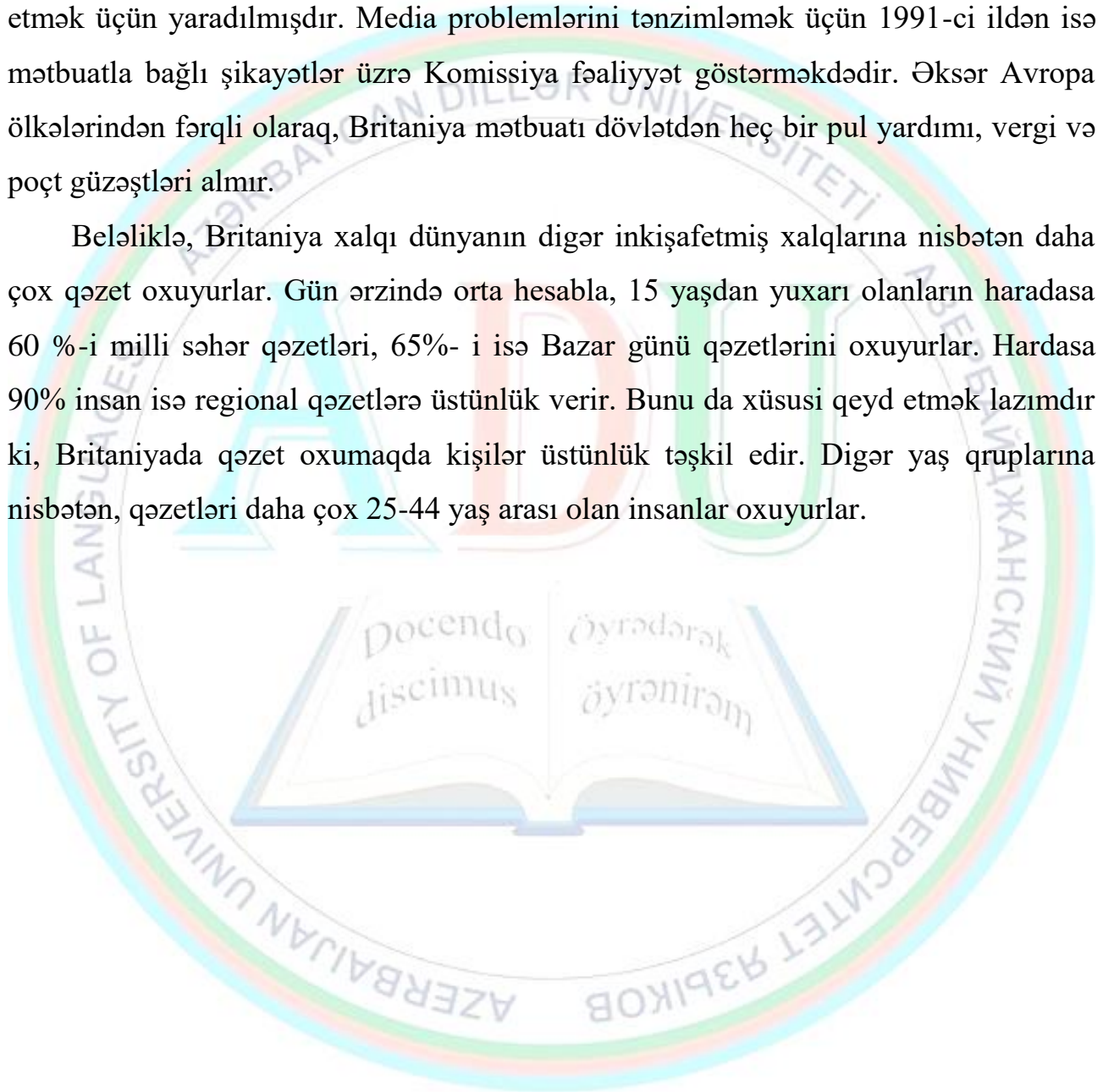
Amma Britaniyada mətbuat öz fikrini tamamilə açıq şəkildə ifadə edəcək dərəcədə də azad deyildir. Təbii ki, burada dövlətin qanuni və fərdi maraqlarını qoruyan bəzi qanunlar, nizamnamələr mövcuddur. Dövlət tərəfindən icazəsi olmayan məlumatların yayılması həmin məlumatları yayan qəzetlər üçün ciddi narahatlıq törədir. Bu kimi hallar bəzən həmin qəzetlərin bağlanması da gətirib çıxara bilər.

Britaniyada mediaya aid vahid, xüsusi bir qanun yoxdur. Ancaq böhtan, rəsmi sirlər, məhkəməyə hörmətsizlik kimi qanunlar vardır ki, qeyd edilən bu qanunlar media üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu qadağalara, qanunlara görə, Böyük Britaniya qəzetləri məhkəməyə aid olan məlumatlara müraciət etmirlər. Məsələn, keyfiyyət göstəricisinə görə Britaniyanın ilk sıralarda duran və ən çox satılan qəzeti

“The Daily Telegraph” hüquqşünaslar tərəfindən diqqətlə yoxlanılır. Məhz bu qəzetin nüfuzunu qorumaq üçün onlar təqdim edilən yazıları oxuyub böhtan olub-olmamasını, yalan məlumat olub-olmamasını müəyyən edirlər.

Beləliklə, Britaniyada 1953-cü ildə əsası qoyulmuş mətbuat şurası məhz mətbuatın azadlığının qoruyucusu və medianı ən yüksək peşəkar standartlarla təmin etmək üçün yaradılmışdır. Media problemlərini tənzimləmək üçün 1991-ci ildən isə mətbuatla bağlı şikayətlər üzrə Komissiya fəaliyyət göstərməkdədir. Əksər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, Britaniya mətbuatı dövlətdən heç bir pul yardımı, vergi və poçt güzəştləri almır.

Beləliklə, Britaniya xalqı dünyanın digər inkişafetmiş xalqlarına nisbətən daha çox qəzet oxuyurlar. Gün ərzində orta hesabla, 15 yaşdan yuxarı olanların haradasa 60 %-i milli səhər qəzetləri, 65%- i isə Bazar günü qəzetlərini oxuyurlar. Hardasa 90% insan isə regional qəzetlərə üstünlük verir. Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Britaniyada qəzet oxumaqda kişilər üstünlük təşkil edir. Digər yaş qruplarına nisbətən, qəzetləri daha çox 25-44 yaş arası olan insanlar oxuyurlar.

II FƏSİL

KOHEZIYA- ƏSAS MƏTN KATEQORİYASI KİMİ

2.1. Əsas mətn kateqoriyaları barədə məlumat

Ötən əsrin 60-70-ci illərindən geniş inkişafa başlasa da, mətn dilçiliyinin bir çox problemləri hələ də həll olunmamış qalır. Belə ki, bunlardan biri də “Mətn dilçiliyi kateqoriyaları” məsələsidir. Mətnlərin quruluşundakı ümumi qanunauyğunluqları mətn, yaxud mətndüzəldici kateqoriya adlandırmaq olar. Mətnin kateqoriyalarının aşkarlanması, təsnifi və təsviri mətn dilçiliyində başlıca məsələlərdən biridir. Belə ki, kateqoriya dedikdə, gerçək aləmin hadisə və predmetlərinin ümumi və başlıca əlamət, əlaqə və münasibətlərini öyrənən geniş anlayış kimi başa düşülür [1, s.37].

Beləliklə, mətnin kateqoriyasına bu cür tərif verə bilərik: mətn kateqoriyaları mətnin dərk olunması pillələri olub onun ən mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Kateqoriya nəzəriyyəsi bir çox müəlliflər tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Kateqoriya nəzəriyyəsi O.Yespersen və İ.İ.Meşşaninov tərəfindən əsaslı şəkildə işlənib hazırlanmışdır [44]. Lakin bu iki alim kateqoriya nəzəriyyəsinə fərqli şəkildə yanaşmışlar. O.Yespersen bu nəzəriyyəni məntiqi və dil kateqoriyalarının əlaqəsi planında nəzərdən keçirdiyi halda [66], İ.İ.Meşşaninov onun dil təbiətini ön plana çəkirdi [44].

Digər alim A.V.Bondarko isə ümumiyyətlə termini dəyişdirməyi təklif edirdi [27]. Onun fikrincə, “kateqoriya” anlayışı yalnız təfəkkürlə bağlı olduğuna görə söhbətin dildən getdiyini göstərmək üçün “funksional semantik kateqoriya” terminini işlətmək lazımdır [27]. Mətn kateqoriyalarının əsas xarakteri bundadır ki, onların ifadəsində bütün dil səviyyələrinin vahidləri sadəcə olaraq iştirak etmir, eyni zamanda onlar özlərinin eksplisit və implisit mənalarında çıxış edirlər.

Mətni öyrənən zaman təkcə onun parametrlərini deyil, eyni zamanda mətnin formalaşmasında iştirak edən dil vahidlərinin vasitələrinin bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərini də müəyyənləşdirmək vacibdir. Mətnin məzmunu və strukturu arasındakı əlaqəni müəyyən etmək də bəzi çətinliklər yaradır. Buradan belə müəyyən edilir ki, mətnin məzmunu əsasdır, o mətnin strukturunu özünə tabe edir. Bu

məsələdə tema-remə münasibətləri, mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələr və s. kimi məsələlərin həll edilməsi də vacibdir. Məhz qrammatik kateqoriya anlayışı linqvistikada bu kimi məsələləri özündə əks etdirir.

Son dövrlərdə mətn kateqoriyalarına bir çox əsərlər həsr edilmişdir. Fikrimizcə, onlardan ən dəyərlisi İ.R.Qalperinin “Mətn dilçilik tədqiqatının obyektini kimi” əsəridir. Bu sahədə X.Vaynrix, R.Xarveq, T.N.Nikolayeva, Z.Y.Turayevanın və başqa alimlərin əsərləri də diqqətəlayiqdir. Mətn kateqoriyaları mətnin əsasını təşkil edir. Mətn dilçiliyində bu problem daha çox araşdırılır, funksional, kommunikativ, sistemətik kateqoriyalar ayrı-ayrılıqda öyrənilir. Mətn kimi mətn kateqoriyaları da linqvistlər tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Mətn kateqoriyaları çoxaspektli səciyyə daşdığından müxtəlif dilçilik məktəbləri və ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən verilmiş təsnifatında böyük uyğunsuzluqlar vardır.

İ.R.Qalperinin bölgüsündə üzvlənmə, koqeziya, informativlik, retrospeksiya, propeksiya, modallıq, avtosemantiya [35], T.N.Nikolayevanın bölgüsündə “pred və postinformasiya” [48], Z.Y.Turayevanın isə bədii zaman və məkan, progressiya, staqnasiya, müəllif obrazı və s. kimi mətn kateqoriyalarının adlarına rast gəlirik [54]. Verilən təsnifatların eyni olmamasını mətnin özünün mürəkkəb xarakteri ilə izah etmək olar. Z.Y.Turayeva qeyd edir: “Təsnifatda pərakəndəlik doğuran bu kriteriyalar mütləq və nisbi xarakter daşıya, yaxud linqvistik obyekt kimi mətni fərqləndirən əlamətlərə bağlı ola bilər. Nisbətən az təsadüf olunan əlamətlər də var: ünsiyyət zamanı bu və ya digər adın işlənmə tezliyi, danışanların hər hansı hərəkətə dair müxtəlif baxışları və s.” [54].

Mətn kateqoriyaları haqqında bir neçə alimin fikrinə diqqət yetirək:

Z.Y.Turayeva mətn kateqoriyalarını struktur və kontekstual hissələrə bölür. Z.Y.Turayevaya görə *struktur mətn kateqoriyalarına* koheziya (cohesion), integrasiya (integration), durğunluq (stagnation), progressiya, üzvlənmə, *kontekstual mətn kateqoriyalarına* müəllif obrazı (image of the author), yer, məkan (space) və kontekst (context) daxildir [54]. I qrupa daxil olan kateqoriyalar mətnin struktur xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Z.Y.Turayevanın bu bölgüsü şərti xarakter daşıyır. Çünki, qeyd edilən kateqoriyaların hər birində həm struktur, həm də semantik elementlərə rast gəlmək olar.

Sonralar bu bölgülər dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilərək işlədilmişdir.

Z.Y.Turayevanın bölgüsündən isə aktual üzvlənmə barəsində danışaq. Aktual üzvlənmə əvvəllər yalnız cümlə səviyyəsində araşdırılırdı. Son zamanların araşdırmalarında isə aktual üzvlənmə cümlə səviyyəsindən daha böyük səviyyə olan mətdə araşdırılmağa başlandı. Bu dövrlərdə aktual üzvlənməyə əsasən kateqoriya kimi yanaşılırdı. T.M.Nikolayeva bu kateqoriyanı ayırma kateqoriyası adlandıraraq, bu termin adı altında mətnin bir elementinin digər elementi ilə qarşılaşdırılmasını nəzərdə tuturdu [47].

Ayırma kateqoriyasını formalaşdıran vasitələrə müxtəlif növ versiyaları, aktual üzvlənməni, perifrazanı, məntiqi vurğu və s. kimi vasitələri aid etmək olar.

Müasir mətn dilçiliyində isə O.Selivanova bu termini *mətn diskursiv kateqoriya* termini ilə əvəz edərək onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: Coherence (bağlılıq, əlaqə); 2) Discreteness (diskretlik); 3) Informativity (informativlik); 4) Cohesion (birləşmə); 5) Continuum (davamlılıq); 6) Referentiality (referentlik); 7) Anthropocentricity (antroposentrilik); 8) Interactivity (interaktivlik) 9) Intersemioticity [67].

O.Selivanovanın bölgüsündən bir neçə kateqoriyaya nəzər salaq: İnformativliyi mətnin əsas kateqoriyası kimi götürərək onun üç formasını qeyd etmək olar: məzmun-faktual informasiya; məzmun-konseptual informasiya; məzmun-podtekst informasiya. İnformativliyin bu növlərinə əsasən bədii mətnlərdə rast gəlmək olar [67].

N.Moroxovski mətnin əsas kateqoriyalarına interaktivlik, diskretlik, fərdilik və oxucuya yönəlməni (ustanovka) daxil etmişdir [45, s.33].

İ.R.Qalperinə görə isə danışmaq prosesində fikrin heç də predikativ ilə ifadə olunması vacib deyil, burada nominativ ifadələr də ola bilər [35, s.20].

Mətn kateqoriyalarının ən geniş yayılmış təsnifatı isə İ.R.Qalperin tərəfindən irəli sürülmüşdür. Belə ki, İ.R.Qalperin «Текст как объект лингвистического исследования» əsərində zəncirlənmə, informativlik, retrospektivlik və s. kateqoriyaların adlarını çəkir. Bu kateqoriyalar təhlilə və tədqiqata cəlb edilir. İ.R.Qalperin sonrakı bölgüsündə də dərinlik (подтекст) kateqoriyasını ayrıca göstərməmiş, bu anlayış, koheziyanın bir növü olan implisit koheziya kimi göstərilmişdir. İ.R.Qalperin mətn kateqoriyalarını semantik və struktur olmaqla iki hissəyə bölür. *Semantik mətn kateqoriyalarına* informativlik (informativity), ehtimal

(presupposition), praqmatika (pragmatics), dərinlik, *struktur mətn kateqoriyalarına* isə integrasiya (integration), davamlılıq (continuum), keçmiş anma (retrospection), koheziya daxildir. Əlbəttə ki, bu kateqoriyalar arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Formal struktur kateqoriyalar özlərində semantik xarakteristikaları birləşdirir, semantik kateqoriyalar da öz növbəsində struktur şəkildə ifadə olunurlar [35].

Gördüyümüz kimi mətn kateqoriyalarına müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli təsniflər verilmişdir. İ.R.Qalperinin klassifikasiyasını əsas götürərək, bu bölgüyə daxil olan kateqoriyalara aydınlıq gətirək.

Mətnin qrammatik kateqoriyası olan *prospeksiya* mətndəki əlaqəliliyi, ardıcılığı bildirir. Başqa cür ifadə etsək, bu kateqoriya mətndəki informasiyanı sonra baş verəcək hadisələrlə əlaqələndirir. Prospeksiya kateqoriyası “daha ətraflı bir qədər sonra”, “biləndə ki”, “öyrənəndə ki”, “hadisələrin gedişi sübut etdi ki”, “belə olacağına şübhə etmirdi” və s. kimi ifadələrlə reallaşır. Prospeksiyaya əsasən elmi mətnlərdə rast gəlirik. “Növbəti hissədə bu barədə danışacağıq”, “bax: səh.” və s. kimi ifadələrin işlədilməsi bunu bir daha sübut edir.

İ.R.Qalperin prospeksiyanı iki qrupa ayırır: a) obyektiv (müəllif); b) subyektiv (oxucu). Mətni əlaqələndirmək üçün müəllifin istifadə etdiyi qrammatik və üslubi vasitələr obyektiv prospeksiyaya daxildir. Qrammatik və üslubi vasitələrdən istifadə etməklə mətnləri oxucunun yaddaşında əlaqələndirmə isə subyektiv prospeksiya adlanır. İ.R.Qalperinə görə: “Prospeksiya yalnız qrammatik kateqoriyadır”. O, qeyd edirdi ki, “Prospeksiya dil faktorlarının nitqə köçürülməsi formasıdır” [32, s.106].

İ.R.Qalperinin klassifikasiyasına daxil olan digər qrammatik kateqoriya isə retrospeksiya. N.Novruzova retrospeksiya haqqında yazır: “Retrospeksiya dedikdə həm kiçik mətnlərin (sintaktik bütövlərin), həm də böyük mətnlərin (makromətnlərin) qavranılması və yadda saxlanılmasına kömək edən kateqoriya nəzərdə tutulur. Və hər bir mətn retrospeksiya əsasında qurulur. Əvvəl verilən informasiyanı yadda saxlamadan yeni məlumatı qavramaq mürəkkəb olur” [20, s.61].

N.Novruzova qeyd edir ki, retrospeksiya təkrarlar vasitəsilə formalaşır. O, təkrarın əsasən iki formasını göstərir:

1. informasiyanın təkrarı;

2. fikrin təkrarı [20].

Fikrin təkrarı əsasən üç zaman formasında özünü göstərir:

- a. artıq kifayət qədər araşdırılmış, “kristallaşmış” və təsdiq edilmiş keçmiş zaman;
- b. yaşadığımız indiki zaman;
- c. hələ olmayan, lakin müəllif tərəfindən təsəvvür edilə bilən gələcək zaman [20, s.61].

Prospeksiya kimi retrospeksiyanın da *subyektiv* və *obyektiv* formaları vardır. Obyektiv retrospeksiya dedikdə, keçmiş hadisələrin oxucu yaddaşında canlanması nəzərdə tutulur. Subyektiv retrospeksiya isə mətnin yaratmış olduğu emosionallığın bir hissəsidir. Bu retrospeksiya əsasən oxucunun hiss-həyəcanı ilə bağlıdır.

L.Hüseynova retrospeksiyanı inteqrasiyanın vasitəsi kimi qəbul edərək yazır: “Retrospeksiya mətnin mühüm kateqoriyası kimi onun inteqrasiyasına şərait yaradır, mətnin mənaca və strukturca tamamlanmasını müəyyənləşdirir” [38, s.16].

Retrospeksiya “xatırlama” deməkdir. Bu kateqoriya insan yaddaşındakı keçmiş hadisələri indiki hadisələrlə bağlayır. Əsərdə zamanların bağlılığının oxucu tərəfindən dərk edilməsi məhz bu kateqoriyanın köməyi ilə baş verir. İ.R.Qalperin retrospeksiyanın üç formasını göstərmişdir:

- a. oxucunun yaddaşındakı keçmiş hadisələri bərpa edərək, yeni informasiya verir və gələcək (növbəti) hadisələrin gedişatını başa düşməkdə ona kömək edir;
- b. keçmiş faktların yeni şəraitdə, yeni məzmununda izahına yardım edir;
- c. mətnin müxtəlif üzvlərini fəallaşdırır [32, s.10].

Prospeksiya mətnin digər kateqoriyası olan retrospeksiyaya bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bənzəyir. Retrospeksiya da prospeksiya kimi qrammatik kateqoriyadır və mətnlədəki hadisələri bir-birilə əlaqələndirir. Onlar arasında əsas fərq budur ki, retrospeksiya müxtəlif üsullardan istifadə etməklə mətnin yaranmasına kömək edir. Prospeksiya isə mətnin süjetinin proqressiyasında çox az iştirak edir və bəzən də heç iştirak etmir.

Mətnin digər kateqoriyası *inteqrasiya*dır. İnteqrasiya latın sözü “*integratio*” sözündən götürülüb, mənası “bütövün, tamın bərpası” deməkdir.

İnteqrasiya kateqoriyasına L.Hüseynova 3 aspektdən yanaşır: 1) inteqrasiya- hər hansısa bir proses kimi; 2) inteqrasiya- bu prosesin axınının məhsulu kimi; 3) inteqrasiya- mətnin özünəxas xüsusiyyəti kimi. O, qeyd edirdi ki, inteqrasiyaya proses kimi yanaşmaq ayrı-ayrı mətn vahidləri arasında əlaqələri tədqiq etməkdir. Bu prosesin nəticəsini araşdırmaq isə mətni bütövlükdə nəzərdən keçirməyi tələb edir. İnteqrasiyaya mətnin özünəxas, xüsusi cəhəti kimi yanaşmaq isə mətnin qrammatik kateqoriyalarını tədqiq etmək deməkdir [38, s.14].

Məhz bu kateqoriyanın köməyi ilə mətnin ayrı-ayrı hissələri birləşdirilərək bütöv halına gətirilir. İ.R.Qalperinin sözləri ilə desək: “İnteqrasiya mətni tamamlamaq məqsədilə onun ayrı-ayrı hissələrinin birləşdirilməsidir” [35]. İ.R.Qalperin bu kateqoriyanı mətnin psixoloji kateqoriyası hesab edir [35]. Biraz əvvəl qeyd etdik ki, mətnin inteqrasiyası onun hissələrinin birləşdirilməsi, bütöv hala gətirilməsidir. Biz burada həm qrammatik, həm də semantik bütövlüyü nəzərdə tuturuq. İnteqrasiya kateqoriyasında mətnin məhz semantik bütövlüyü əsas götürülür və bu kateqoriya mətnin semantik cəhətdən birliyini təmin edir. Həm böyük, həm də kiçik mətnlərdə inteqrasiya elementlərinə rast gələ bilərik. Lakin kiçik mətnlərdəki inteqrasiya böyük mətnlərdəkinə nisbətən fərqlidir. Belə ki, kiçik mətnlərdə inteqrasiya tamamlanmış olmur, mətnin bütövlüyü özündən sonra gələn informasiya vasitəsilə tamamlanır. Lakin böyük mətnlərdə isə artıq inteqrasiya tamamlanmış olur. Fikir tam olur. Mətnin tamlığını təmin etmək üçün inteqrasiyanın üç mərhələsini göstərə bilərik: a) bitmə; b) qurtarma; c) tamamlanma.

İnteqrasiyanın özünü zəif şəkildə göstərdiyi ilkin mərhələ- “mətnin bitməsi” adlanır. Bu mərhələdə informasiya hələ tam deyildir.

İnteqrasiyanın bir qədər bitkin şəkildə təzahür etdiyi mərhələsi isə “qurtarma” adlanan ikinci mərhələsidir. Bu mərhələdə informasiya nisbətən bitkin şəkildə olur.

Sonuncu mərhələ isə “tamamlanma” adlanır. Bu mərhələ makromətnlərə xasdır. İnformasiyanın bitməsi, tamamlanması bu mərhələdə başa çatır.

Digər kateqoriyalar kimi inteqrasiyanı da subyektiv və obyektiv formalara ayırmaq olar.

Bəzən inteqrasiya və koheziya bir–birinə oxşarlığına görə qarışdırılır. Onları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları qeyd edək:

1) Koheziya- mətnin məntiqi əlaqəsinə xidmət edən kateqoriyadır. İnteqrasiya isə mətnin psixoloji bütövlüyünü təmin edir.

2) Koheziya sintaktik bütövlərdə fasilələrlə reallaşdığı halda, inteqrasiya isə fasiləsiz bir proses olmaqla, sintaktik bütövlərdə tam şəkildə mövcud olur.

Predikasiya kateqoriyası ifadə olunan fikrin obyektiv aləmlə əlaqəsinin lingvistik ifadəsidir. Bu kateqoriyada subyekt məntiqi predikasiya vasitəsilə ifadə olunur. Beləliklə, predikasiyada cümlə vasitəsilə ifadə olunan fikir, əvvəldə söz birləşməsi ilə ifadə olunan fikirdən fərqlənir. Məsələn: dadlı tort- tort dadlıdır və s.

Predikasiya kateqoriyasının üç əsas ifadə vasitəsinə qeyd edə bilərik: a) zaman kateqoriyası; b) şəxs kateqoriyası; və c) modallıq.

İ.R.Qalperinin təsnifatında yer alan digər kateqoriya isə *aktual üzvlənmə* adlanır. Bu kateqoriya mətnin əsas kateqoriyalarından biridir.

K.Abdullayev aktual üzvlənmə haqqında yazır: “Cümlənin aktual üzvlənməsi onun məntiqi bazasına, cümlənin nitq prosesində normal işləmini tənzimləyən ekstralingvistik prosesə əsaslanır” [5, s.94].

Aktual üzvlənmədən danışan zaman tema-rema məsələlərinə də toxunmaq lazımdır. Bilirik ki, hər bir cümlə tema və remadan ibarət olur. Ə.Abdullayev temanı belə izah edir: “Tema danışan və dinləyənlə məlum olan şeydir, söhbətin, verilən məlumatın predmetidir, başqa sözlə desək, cümlədə nə haqqında söhbət gedirsə, o, temadır” [2, s.37]. Belə ki, müəllifin fikri ilə razılaşmaq olar. Tema mətndə verilən köhnə informasiyadır. Və hər bir yeni informasiya, yəni “rema” köhnə informasiya (tema) üzərində qurulur. Beləliklə, tema rema üçün baza rolunu oynayır.

İ.R.Qalperin qeyd edir ki, mətni tədqiq edərkən görürük ki, onun ayrı-ayrı hissələri bir-birindən aralı yerləşsələr də, bu və ya digər dərəcədə əlaqəli olurlar. Mətnə bu əlaqə vasitələrini göstərmək üçün “koheziya” terminindən istifadə olunur. Koheziya İ.R.Qalperinin bölgüsünə daxil olan sonuncu kateqoriyadır. Koheziya xüsusi bir əlaqə növü olub, ayrı-ayrı hissələrin məntiqi ardıcılığını göstərir [35, s.73]. İ.R.Qalperin koheziyanı bir sıra xüsusiyyətlərinə görə məntiqi, assosiativ, ritmik,

üslubi və s. növlərə ayırır [35, s.78]. İ.R.Qalperin həmçinin bildirir ki, koheziyanın mühüm formalarından biri də sadalanma formasında reallaşır: *birinci, ikinci*, qrafik vasitələrlə *a), b)*, yaxud da rəqəmlərlə *1), 2), 3)* və s. [35, s.80].

Koheziya barədə bir çox alimlər fikir söyləsələr də, İ.R.Qalperinin bu sahədəki fikirləri daha dolğundur. O, koheziyanın müxtəlif mətn növlərində əks olunma formalarını ətraflı şəkildə işləyib hazırlamışdır. O, bədii ədəbiyyatda koheziyanın aşağıdakı formalarını qeyd etmişdir:

- 1) formal koheziya;
- 2) psixoloji koheziya;
- 3) məntiqi koheziya [35].

Adları çəkilən formaların hər birinin özünəxas xüsusiyyətləri vardır.

Formal koheziya- təkcə mətnin elementləri arasında deyil, eyni zamanda sadə cümlədəki sözlər və söz birləşmələri, mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında da özünü büruzə verir.

Formal koheziya mətdə müxtəlif formal vasitələrlə mövcud olur: Məsələn; 1), 2), 3), a), b), v) və s. formaları bura daxil etmək olar.

Mətnin məzmununu isə psixoloji koheziya özündə əks etdirir. Bu koheziya növü əsasən qrammatik və lirik təkrarların köməyiylə yaranır.

Koheziyanın üçüncü forması məntiqi koheziya isə özündə mətnin semantik-məntiqi ardıcılığını, məzmunun getdikcə açılmasını, tema-rema əvəzlənməsi kimi məsələləri əks etdirir.

Biz bu bölmədə mətn kateqoriyalarının İ.R.Qalperin tərəfindən irəli sürülmüş təsnifata əsasən bəzi mühüm cəhətlərini qeyd etdik. Beləliklə, mətnin bütün kateqoriyaları bir-birilə bağlıdır və onlar bir-birini şərtləndirir.

2.2. Koheziyanın əsas vasitələri

Mətdaxili əlaqələr mətn dilçiliyi üçün çox böyük önəm kəsb edir. Lakin müasir dilçilikdə mətn əlaqəliliyindən danışarkən formal-qrammatik əlaqə vasitələrinin işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, mətdaxili əlaqəlilik, onların strukturu, öyrənilməsi kimi məsələlər mətn linqvistikası üçün xüsusi önəm kəsb edir. Hətta dilçilik tədqiqatlarının obyektini kimi qəbul olunan qrammatiklik anlayışının özü də mətdaxili əlaqəlilik anlayışından asılı vəziyyətdə təsvir edilir. Və bu cür yanaşma çərçivəsində təbii bir hal kimi əsas diqqət formal əlaqə vasitələrinə yönəldilir. Bir çox alimlər tərəfindən mətdaxili əlaqəlilik müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Məsələn, M.A.K.Hallidey və R.Həsən “Cohesion in English” əsərində mətdaxili əlaqəliliyi “koheziya” adlandırmışlar [63]. Onlar koheziyanı cümlələri əlaqələndirən vasitə adlandıırırlar.

İ.R.Qalperin isə mətnin yaranmasında iştirak edən faktorlara formal-qrammatik əlaqə vasitələrini, bağlayıcıları, təkrarları və s. aid etmişdir [35]. Mətdaxili əlaqəlilik haqqında fikir müxtəlifliyi hələ də müşahidə olunmaqdadır. Mətnə daxili əlaqəlilik xasdır. Belə ki, bütöv olan mətn daxilən əlaqəli olmalıdır. Mətnin yaranmasında ilk növbədə formal əlaqə vasitələrinin rolu danılmazdır. A.Məmmədov onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- 1) Fonetik təkrarlar (alliterasiya, assonans və s. kimi bədii üslublar);
- 2) Morfoloji təkrarlar (cins, zaman, hal kateqoriyası əlamətlərinin təkrarı);
- 3) Leksik təkrarlar (sözlərin tam, natamam, yəni müxtəlif qrammatik formalarda olan təkrarı və sıfır təkrar);
- 4) Sintaktik təkrarlar (söz sırasının tam və natamam təkrarı, xiazm və s.);
- 5) Leksik–qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, sözlülər, determinantlar və s.);
- 6) Deyktik elementlər (əvəzliyin müxtəlif növləri, artikllar və s.). [18, s.26].

T.Nikolayeva isə mətni təşkil edən üç vasitədən danışaraq yazır: “Bu vasitələrə intonasiya, söz sırası və mətnin eksplisit əlamətləri- işarə əvəzlilikləri, bağlayıcılar, artikllar və s. daxildir” [49, s.5-43]. M.M.Qluşko bu üç vasitəni bir qədər fərqli planda tədqiq etmişdir: 1) formal-qrammatik (önsözlər, bağlayıcılar); 2) deyktik (atikllar, şəxs və işarə əvəzlilikləri, there, how, then, the former, the latter sözləri); 3) sintaktik vasitələr [36, s.194].

Azərbaycan dilçiliyində isə məşhur dilçimiz Q.Kazımov koheziyanı struktur baxımdan təşkil edən üç əsas vasitəni göstərmişdir ki, bunlara prosodik vasitələr, morfoloji vasitələr və sintaktik vasitələr daxildir [15, s.455].

M.A.K Hallidey və R.Həsən isə koheziyanı təşkil edən vasitələri bir ad altında birləşdirərək, onları “koheziya” adlandırmışdır [63].

R.de Boqrand və V.Dressler mətni müəyyən edən, onun bütövlüyünü təmin edən meyarlardan danışarkən onların sırasında “koheziya”-nın adını da qeyd edir. Bu göstəricilər aşağıdakılardır:

1) Koheziya- birləşmə, yapışma deməkdir. Bu meyar cümlə daxilində, söz və söz birləşmələri arasında qrammatik cəhətdən uzlaşmanı nəzərdə tutur.

2) Koherensiya- bağlılıq, əlaqə, uyğunluq deməkdir. Bu meyar mətdə məna əlaqəsini nəzərdə tutur. Belə ki, mətnin həm daxili, həm də xarici quruluşu olur. Mətnin daxilini təşkil edən cümlələr koherent, yəni bir-birilə məna cəhətdən əlaqəli olmalıdırlar.

3) İntensionallıq- Belə ki, məlumatı göndərən zaman adresantın əsas niyyəti öz fikrini adresata çatdırmaqdır. Bu zaman artıq o, öz nitqi vasitəsilə adresata təsir göstərir. Bu təsirin əsas məqsədi isə məlumatı qəbul edənə bu və ya digər informasiyanı çatdırmaqdır. Yaxud da əksinə olaraq, burada əsas məqsəd ünvan sahibindən maraqlı məlumat qəbul etməkdir.

4) Münasiblik, qəbul edilməklilik- Bu meyarda əsas məqsəd mətni qəbul edəninin onun bu mətni nə dərəcədə qəbul etməyə hazır olub-olmamasıdır. Burada əsas niyyət məhz məlumatı qəbul edəninin bu prosesə hazır olmasıdır.

5) Situasionallıq- situasiya əlaqəsi deməkdir. Mətn bu və ya başqa şəkildə kommunikativ situasiya ilə əlaqəlidir. Hər hansısa mətni ona uyğun olmayan kontekstdə yerləşdirməklə bu bağlılığı müəyyən etmək olar.

6) İnformativlik- mətnin informativ olması deməkdir. Belə ki mətn özündə bu və ya digər dərəcədə yeni məlumatları əks etdirməlidir. Mətn o zaman informativ hesab edilir ki, onu qəbul edən üçün bu informasiya bildiklərinin təkrarı olmayıb özündə hər hansısa bir yeni informasiya əks etdirsən. Dinləyici də bu yeni informasiyanı mənimsəmək, dərk etmək üçün koqnitiv biliklərini işə salmalıdır.

7) İntertekstuallıq- mətnlər arasında olan əlaqə. Əslində, bir-birindən tamamilə fərqlənən mətnlər yaratmaq mümkün deyil. Bir mətn bu və ya digər dərəcədə yeni yaradılan mətnlə bağlı olur desək, yanılmarıq [57].

Qeyd etdiyimiz bu 7 kriteriya mətnin tamlığında mühüm rol oynayır. Lakin dilçilikdə müəyyən dövrlərə qədər yeganə kriteriya kimi məhz koheziya qəbul edilirdi.

D.Teun qeyd edir ki, mətnin daxilindəki elementlər həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları bir-birilə sıx şəkildə əlaqələnir. Deməli, bu komponentlər qarşılıqlı şəkildə bir-birini tələb edir [60, s.289].

Sintaktik əlaqə üsullarından danışarkən, bu qrupa mətnin komponentləri arasındakı semantik mənə əlaqəsini və komponentlər arasında mətnin yaradılmasına aid struktur əlaqəni təmin edən mətn yaradıcı faktorları daxil edə bilərik.

Mətnin komponentləri arasındakı əlaqədən danışan zaman xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, hər hansısa bir mətni təşkil edən cümlələr qrammatik cəhətdən yalnız qurula da bilər. Ancaq əsas məsələ həmin qaydaların uyğunlaşması olmayıb mətnin kommunikativ baxımdan yararlı, yəni mətni təşkil edən cümlələrin nə dərəcədə əlaqəli, məntiqi olmasıdır.

Mətnin təhlili zamanı, bəzən biz onun bir-birindən nisbətən uzaqda yerləşən hissələrinin əlaqəli olduğunu hiss edirik. Həmin bağlılıq ənənəvi yolla olan bağlılıq deyildir. Bu cür bağlılığı, mətndaxili əlaqə formalarını təsvir etmək üçün koheziya terminindən istifadə edilir. Belə ki, mətni təşkil edən cümlələr arasında bu və ya digər dərəcədə mütləq bağlılıq olmalıdır. Bu barədə İ.R.Qalperin yazır ki, biz mətni təhlil edərkən onun ayrı-ayrı hissələrinin bir-birindən ayrı yerləşdiyini, lakin müəyyən dərəcədə əlaqəli olduğunu görürük. Mətdə məhz bu əlaqə tipini göstərmək üçün “koheziya” terminindən istifadə olunur. Koheziya mətnin elementləri arasında xüsusi əlaqə növü olub, onun ayrı-ayrı hissələrinin məntiqi baxımdan ardıcılığını göstərir [35, s.73].

Qeyd edə bilərik ki, mətnin hissələri arasında əlaqəlilik iki terminlə- koheziya və koherensiya ilə ifadə olunur. Mətnin struktur cəhətdən tamlığını təşkil edən “koheziya” bir sıra amillərin köməyi ilə reallaşır. Belə ki, qeyd etmək lazımdır ki, dilin istənilən yarusu koheziya üçün nə isə verir. Biz bu münasibətlər arasında 2 ümumiləşdirici qrup ayıra bilərik. Fikrimizcə, münasibətlərdən birincisi mətnin elementləri arasında mövcud olan xətti ardıcılığı, yəni komponentlərin mənə əlaqəsi, digəri isə komponentlərin daxili strukturunda özünü eksplisit (açıq) və implisit (gizli) şəkildə təkrar edən elementlərin mövcudluğu kimi göstərir. Bunu isə struktur əlaqə

adlandıra bilərik. Əlaqəlilik adresatın mətnin mənasını tam şəkildə başa düşməsi üçün kifayət etmir. Mətnin daxilində əlaqəlilik təkcə sözlər arasında mövcud olan əlaqəyə əsaslanmır. Çünki adresatın qəbul etdiyi mətni tam anlaması üçün başqa bir amil mövcuddur ki, həmin amil məna bitkinliyi və ardıcılığı adlanır. Bu ardıcılıq, bitkinlik koherensiya adlanır.

Mətn yaranmasında ən çox iştirak edən kateqoriyalar koheziya və koherensiyadır. Koheziya və koherensiya mətn və diskursda fikirlərin məntiqi ardıcılığı və düzümüdür. Bu kateqoriyalar diskurs analizində və mətn linqvistikasında istifadə olunaraq yazılı mətnin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Koheziya ilk dəfə molekulyar fizikada yaradılmışdır.

Koheziya kateqoriya kimi məhz mətn üçün xarakterikdir. Koheziya haqqında bir çox dilçilər öz fikirlərini söyləmişlər. Məhz bu fikirlərin əksəriyyətində koheziyaya mətnin formalaşmasında iştirak edən vacib amil kimi baxılır. “Koheziya bir kateqoriya kimi ən çox da məna elementlərinin şərh zamanı özünü göstərir. Bu halda mətndə olan hər hansı bir ifadəni şərh etmək üçün onu digər ifadələrlə əlaqələndirmək məcburiyyəti meydana çıxır” [30, s.10].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, koheziya müxtəlif növ mətnlərin yaranmasına xidmət edərək, həm sintaktik bütövün ünsürləri arasında, həm də müxtəlif növ mətnlər arasında özünü göstərir.

Sintaktik bütövlərdə koheziyanın reallaşmasının müxtəlif vasitələri vardır: obrazlılıq, assosiativlik, kompozisiya vasitələri, ritmlilik, üslubi vasitələr, qrammatik vasitələr, lirik təkrarlar.

Assosiativlik koheziyanın bir növü olaraq mətnlərdə özünü aşkar deyil, gizli şəkildə göstərdiyi üçün onu bəzən “gizli əlaqə” də adlandırmaq olar. Qeyd etdiyimiz kimi o, gizli şəkildə mövcud olur: “Assosiativ koheziya formaları bəzən mətndən kənara çıxır və o zaman mətnin mənasını anlamaq çətinləşir” [32, s.79].

Belə ki, koheziyanın bu forması elmi, publisistik, diplomatik mətnlərdən daha çox bədii mətnlər üçün xasdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, elmi, publisistik, diplomatik mətnlərdə assosiativlik tamamilə yoxdur. Belə hesab edirik ki, assosiativlik bu mətn formalarında özünü müxtəlif faktorlarla göstərir.

Obrazlılıq da əsasən bədii mətnlər üçün xasdır və daha çox poeziya və nəsrə istifadə olunur. Lakin biz, bədii obrazla dil obrazını eyni məhfum hesab edə bilmərik. Bədii ədəbiyyatda dilin obrazlılığı metaforalarla reallaşaraq sintaktik bütövün üsürləri arasında əlaqənin yaranmasına xidmət edir.

Ritmlilik də koheziyanın bir forması olaraq bədii ədəbiyyatda, xüsusilə də poeziyada geniş yayılmışdır. Məlumdur ki, hər bir mətnin daxili ritmi vardır və bu daxili ritm mətndaxili üsürlərin düzülüşünü nizama salır. Və mətn daxilindəki bu nizam da intonasiya vasitəsilə həyata keçirilir. Ritmliliyi təkcə poeziyaya deyil, eyni zamanda nəsr əsərlərinə də aid etməliyik.

Mətn intonasiyasını cümlə intonasiyasından fərqləndirmək lazımdır. Cümlə intonasiyası qısa və aydın olur.

Kompozisiya vasitələri koheziyanın formalarından biri olaraq mətndaxili əlaqə vasitələrindən biridir. Kompozisiya vasitələrindən biri üslubi vasitələrdir. Bu vasitələr mikromətnlərdə, frazalarda, abzaslarda üslubi ənənəyə sadıqlığı nəzərə çarpdırır. Biz mətnin strukturunu bütövlükdə nəzərə alaraq üslubi vasitələri başa düşmək olar.

Qrammatik vasitələr də koheziyanı reallaşdıran əsas vasitələrdən hesab edilir. Bu vasitələr söz birləşmələri, cümlələr, mürəkkəb cümlələrin tərəfləri və həmçinin müxtəlif mətnlər arasında mövcud olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz koheziya növlərindən başqa onun kompozitiv-struktur formasını da qeyd etməliyik. Koheziyanın adını çəkdiyimiz növü özünü mətnin ardıcılığı, məntiqi əlaqəsi pozulan zaman, hadisələr arasında zaman, məsafə ardıcılıqları pozulduğu zaman göstərir. Beləliklə, belə ardıcılığın pozulmasını bəzən ikinci hissədəki məlumatı üzə çıxarmaq tələbatı kimi hesab edə bilərik.

Beləliklə, koheziyanın qeyd etdiyimiz bu vasitələri qarşılıqlı şəkildə mövcud olaraq, biri-birini şərtləndirir və bütöv bir mətni formalaşdırır. Və yuxarıda qeyd etdiyimiz koheziya formaları müxtəlif mətnlərdə özünü müxtəlif cür göstərir.

Mətn kateqoriyası kimi koheziyanın müxtəlif növləri vardır. Ayrı-ayrı dilçilər koheziyanın müxtəlif növlərindən bəhs edirlər. Məsələn İ.R.Qalperin koheziyanın bu

kimi növlərini qeyd edir: qrammatik, məntiqi, assosiativ, obrazlı, kompozisiya-struktur və üslubi [35].

A.Maraxovski və T.Nikolayeva İ.R.Qalperinin bölgüsünə əlavə olaraq, *formal* və *semantik* növləri də qeyd edirlər [45;49].

Bir neçə müəllif tərəfindən yazılmış ədəbiyyatda isə koheziyanın üç növündən bəhs edilir: sintaktik, üslubi və semantik [26, s.51].

Digər dilçi alim N.Reşetova koheziyanı hərtərəfli nəzərdən keçirdikdən sonra, belə nəticəyə gəlir ki, koheziyanın əsas altı növü var. O, bu növlər haqqında yazır: “Koheziyanın 6 əsas növü vardır: sintaktik (bu növə müxtəlif sintaktik təkrarlar, sual cümlələri, anafora və katafora daxildir), leksik (buraya sinonim və antonim qrupları daxil edilir), mətnin skrepi sayılan açar sözlər, müəllifin kommunikativ intensiyasının varlığını nəzərdə tutan semantik yaxud məzmun, tematik və mətnin kompozisiya-janr vəhdəti, üslubi vasitələrin mətn vahidi və bütün mətn çərçivəsində istifadəsi” [51, s.4].

Beləliklə, elmi ədəbiyyatda koheziyanın müxtəlif növlərinin olduğunun şahidi olduq.

Koheziyanın müxtəlif ifadə vasitələri vardır. Koheziv vasitələri *eksplisit* və *implisit* olmaqla iki hissəyə bölmək olar. Eksplisit vasitələr leksik təkrarlarla ifadə olunur. İmplicit isə əsasən məzmun (kontekst) üzərində qurulur.

Koheziya və koherensiya arasında bir sıra fərqlər vardır. Əsas fərq isə aşağıdakıdır:

Koherensiya bütöv bir mətnin strukturu ilə məşğul olur, Koheziya isə cümlələrin məntiqi ardıcılığıdır. Koheziyanın iki ifadə vasitəsini qeyd etmək olar: a) qrammatik koheziv vasitələr ; b) leksik koheziv vasitələr.

Beləliklə, əgər mətn koherentdirsə, deməli, məndəki cümlələr məntiqi ardıcılığa malikdir və bütün bunlar mətni oxucu üçün daha oxunaqlı və anlaşılan edir.

M.A.K.Hallidey və R.Həsən koheziv vasitələri sistemləşdirən ilk tədqiqatçılar olmuşlar. Onların koheziya vasitələrinə aid “Cohesion in English” adlı əsərləri vardır. Onlar bu əsərdə koheziyanı iki qrupa bölürlər: 1) qrammatik koheziya (əvəzlilər, bağlayıcılar, artikllar və s.) və 2) leksik koheziya (təkrarlar, sinonimlər və s.).

M.A.K.Hallidey və R.Həsən koheziv vasitələri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar: Referens, ellipsis, əvəzetmə, bağlayıcı, leksik koheziya [63].

M.A.K.Hallidey və R.Həsən 1976-cı ildə yazdıqları kitabda leksik koheziyanın iki növünü qeyd edirlər: təkrarlanma (reiteration) və birləşmə (collocation). Birinci növə təkrarlar (repetition), sinonim (synonym), üstünlük (superordinate) və ümumi sözlər (general word) kimi vasitələr daxildir [63, s.278]. Leksik koheziyanın ikinci növü olan birləşmə haqqında M.A.K.Hallidey və R.Həsən yazır: “Birləşmə dedikdə, eyni leksik mühitə daxil olan leksik vahidlərin zənciri nəzərdə tutulur” [63, s.286].

M.A.K.Hallidey (1985) isə İngilis dilində koheziya yaratmanın dörd yolunu qeyd edir: 1) istinad vasitəsilə (by reference)- exophoric, endophoric, homophoric; 2) ellipsis vasitəsilə (cf substitution); 3) bağlayıcılar vasitəsilə (elaboration, extension, enhancement); 4) leksik vasitələrlə (repetition, synonymy, collocation) [64].

Leksik və qrammatik koheziya vasitələrindən bir neçəsinə aydınlıq gətirək:

a) Təkrar. Təkrarlar mətn yaradan zaman vacib rol oynayır. Təkrarlar üslubi fiqur olub mətnlərdə özünəməxsus bir sistem yaradırlar. Təkrarlar müxtəlif səviyyədə özünü göstərir. Fonetik səviyyədə təkrarlara əsasən şeirlərdə rast gələ bilərik. Təkrarlar mətn daxilində əsasən dairə şəklində olur. Bu baxımdan biz təkrarı periodla müqayisə edə bilərik.

Təkrarların müxtəlif növləri vardır: fonetik təkrarlar, sintaktik təkrarlar, leksik təkrarlar. Biz əsasən leksik təkrarlara diqqət yetirəcəyik. Leksik təkrar dedikdə, leksik səviyyədə, cümlədə və ondan böyük vahidlər çərçivəsində baş verən təkrarlar nəzərdə tutulur. Əgər biz cümləni ən kiçik mətn kimi qəbul etsək, cümlədə işlədilən leksik təkrarları da sadə təkrarlar kimi qəbul edə bilərik. Hər hansısa bir sözə digər bir cümlədə, cümlədən böyük vahiddə rast gələrixsə, artıq bu zaman təkrar koheziv vasitə kimi öz vəzifəsini yerinə yetirməli olur. Müxtəlif cümlələrdə təkrarən işlədilən bu leksik vahidlər koheziya yaradırlar.

Cümlə daxilində təkrar yaradan sözlər müxtəlif pozisiyalarda yerləşə bilirlər. Artıq bu zaman biz təkrarın iki növündən- kontakt, yəni yaxın və distant, yəni uzaq növündən bəhs edə bilərik.

Birinci növ təkrarda sözlər əsasən bir-birinin ardınca işlənərək təkrar yaradır. Onun sxemini bu cür təsvir etmək olar: AA... (öndə gələn təkrar),AA.... (ortada gələn təkrar),AA (sonda gələn təkrar).

İkinci qrupa daxil olan təkrarlarda isə leksik vahidlər bir-birindən aralı məsafədə yerləşir və onların arasına müxtəlif sözlər daxil olur.

Xəbərlərin təkrarının tam və natamam növünü qeyd edən K.Abdullayev yazır ki, natamam təkrarlar o zaman mümkün olur ki, paralel komponentlərdə müxtəlif subyektlər iştirak etsin və artıq bu zaman uzlaşma eyni formada həyata keçirilmir [6, s.129].

Beləliklə, təkrarlar koheziv vasitələr kimi cümlədə və ondan böyük vahidlərdə mühüm rol oynayır.

Koheziyanın digər leksik vasitəsi sinonimlərdir. Sinonim bir-birinə yaxın olan sözlərə deyilir. Bu leksik vasitələr də mətndə koheziv vasitə kimi mühüm rol oynayır. Sinonimlər eyni nitq hissəsinə məxsus olur. Onlar yazılışca fərqli sözlərdir. Sinonimlərin mətndəki əsas rolu monotonluğu, yoruculuğu və təkrarlığı azaltmaqdır. Bu zaman oxucu və yaxud dinləyici mətndən zövq almağı bacarır. Sinonimləri əsasən iki qrupa bölmək olar: Birinci qrupa daxil olan sinonimlər istənilən situasiyada, istənilən yerdə bir-birini əvəz edə bilər. Biz bunları “tam” (full) sinonim adlandırırıq. İkinci qrupa daxil olan sinonimlər isə birincidən fərqli olaraq istənilən situasiyada bir-birini əvəz edə bilmir. Çünki onların mənası tam olaraq bir-birinə uyğun gəlmir. Biz bu qrup sinonimləri “tamamlanmamış, qismən bir-birini əvəz edə bilən” sinonim adlandırırıq.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, birinci qrup sinonimlər hər vəziyyətdə bir-birini əvəz edə bildiyi halda, ikincilər isə tamam fərqli-fərqli yerlərdə işlədilərək bir-birinin əvəzində işləyə bilmir.

Əvəzliliklər də mətnin elementlərini əlaqələndirən vasitələr arasında xüsusi yer tutur. Əvəzliliklərin ümumilik bildirməsi onları digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhətidir. Əvəzliliklər şəxs, əşya, əlamətləri və s.- ni ümumi halda göstərir və adlarını çəkmədən onları ümumiləşdirir [10, s.120]. Mətnlərdə şəxs və işarə əvəzliliklərinin işlədilməsi daha çox nəzərə çarpır.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, əvəzlilər həm mətn komponentləri, həm də mətnlər arasında əlaqələndirici vasitələrdən biri hesab edilir. Bu koheziv vasitəni də bir növ təkrardan qaçmaq üçün istifadə olunan vasitə kimi qəbul etmək olar.

Bağlayıcılar qrammatik koheziv vasitələrə daxildir. Koheziv vasitə olan bağlayıcı nəinki sadə və mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri, eyni zamanda mətnin ayrı-ayrı cümlələri arasında da bağlılıq yaradır. Bağlayıcılar barədə A.M.Peşkovski yazır: “Bağlayıcılar mətnin komponentləri arasında mənə münasibətləri ilə müvafiq işlənir və mürəkkəb təamın birləşmiş cümlə daxilində sərhəd rolunu oynayır” [50].

İ.T.Məmmədova mətndə bağlayıcıların rolundan danışaraq onlar haqqında belə bir fikir söyləmişdir: “Dildə məntiqi əlaqə yaradan, yəni, sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələrdən biri də bağlayıcılardır” [19, s.27].

Bildiyimiz kimi, bağlayıcıların müxtəlif növləri vardır. Belə ki, demək olar ki, bağlayıcıların bu növlərinin hamısı söz birləşmələri, cümlələr arasında işlənərək mətnin qurulmasında fəal şəkildə iştirak edir. Bağlayıcılar eyni zamanda mətndə müxtəlif mənə çalarları da yaradır.

2.3. Mətbuat mətnlərində koheziya vasitələrinin təhlili

Britan mətbuatı mətnlərində koheziya vasitələrinin təhlilini biz müxtəlif qəzetlərdən götürdüyümüz təhlillər üzərində aparacaq və bu mətnlərdə işlənən əsas koheziv vasitələrə diqqət yetirəcəyik. Onların bir neçəsinə nəzər salaıq:

“The Guardian” qəzetindən götürülmüş “Republicans accused of concocting email scandal against Mueller” adlı məqalədə işlənən koheziv vasitələri təqdim edirik:

1) “Some reports suggest Donald Trump is considering firing Mueller, whom he appointed as special counsel to oversee the FBI and justice department investigation of contacts between the Russian government and Trump’s election campaign”. (Warren Murray. The Guardian. “Republicans accused of concocting email scandal against Mueller”. December 17, 2017) [87].

Biz müşahidə edirik ki, qısa məqalədə şəxs əvəzliyi “he”, cümlələri bir-birilə əlaqələndirən “and” bağlayıcısı, “the” müəyyən artiklı istifadə edilmişdir. Bunların hər üçü koheziyanın qrammatik vasitələrinə aiddir.

Digər nümunəni də “The Guardian” qəzetindən təqdim edirik:

2) “Brazil is bracing for a historic court decision which could remove the most popular leader in modern Brazilian history from an election he is currently poised to win and may prove devastating to the leftwing Workers’ party he founded.

Nerves are stretched taut ahead of Wednesday’s appeals court decision, in which three judges will decide whether or not to uphold the conviction of former president Luiz Inácio Lula da Silva on corruption and money laundering charges.

Lula – who is still hugely popular after his 2003-2010 two-term presidency – is currently the early favourite in October’s presidential election.

Porto Alegre’s rightwing mayor Nelson Marchezan asked for the army to protect the city from thousands of Lula supporters expected to descend. The Workers’ party president, Gleisi Hoffmann, said last week that for Lula to be arrested, “they will have to kill people” – although she later qualified the remark”. (Sam Cowie. The Guardian. “Brazil braces for corruption appeal that could make or break ex-president Lula”. January 24, 2018) [85].

“Brazil braces for corruption appeal that could make or break ex-president Lula” adlı məqalədən təqdim edilən bu frazafövqi vahiddə təhlil zamanı bir çox koheziya vasitələrinə rast gəlirik. Bu məqalədə ən çox rast gəlinən qrammatik koheziv vasitə “the” artıqlıdır. Daha sonra, biz, bir neçə cümlədə “and” bağlayıcısının işləndiyini də görürük. Bu bağlayıcı qrammatik koheziya olmaqla cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir.

3) Növbəti nümunəni “The Guardian” qəzetindən “Iran urged by UN to respect environment activist after wildlife campaigner death” adlı məqalədən təqdim edirik:

“UN officials have urged the Iranian government to respect the work of environmental activists following the death in custody last week a wildlife campaigner, Kavous Seyed Emami.

Emami was buried on Monday, but several members of the organisation he founded, the Persian Wildlife Heritage Foundation, remain in jail and the deputy head of the Environmental Protection Organisation, Kaveh Madani, was detained for 72

hours over the weekend. Officials say he and his associates used surveys of endangered Asiatic cheetahs as a pretext for spying in strategically sensitive areas.

No evidence for these allegations has been presented, prompting concerns that the revolutionary guard may have targeted the wildlife group because many of its members are binational figures who were educated in the west and have connections with international conservation groups". (Jonathan Watts and Saeed Kamali Dehghan. The Guardian. "Iran urged by UN to respect environment activist after wildlife campaigner death". February 15, 2018) [80].

Məqalədən təqdim edilən nümunədə şəxs əvəzliyi "he", yiyəlik əvəzliyi "his"-in işləndiyini görürük. Koheziyanın bu qrammatik vasitələri birinci abzasda qeyd olunan "Kavous Seyed Emami"-yə anaforik referens kimi işlənmişdir. Bu misalda eyni zamanda bağlayıcılar da diqqətimizi çəkir ki, bunlardan biri də "and" bağlayıcısıdır. "And" cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Bu nümunədə müəyyən artıqlıq "the" artıqlığına da rast gəlirik. Qeyd etdiyimiz bütün nümunələr koheziyanın qrammatik vasitələrinə daxildir.

Beləliklə, bu qəzetdən təqdim etdiyimiz təhlillər göstərir ki, koheziyanın müxtəlif ifadə vasitələri olsa da, lakin bizim təhlil zamanı diqqətimizi ən çox koheziv vasitə kimi işlənən artıqlıqlar, bağlayıcılar, əvəzliliklər çəkir. Təhlillərdən aydın görünür ki, referensin işlənməsi də koheziv vasitələrin reallaşmasını daha da genişləndirir. Beləliklə, "The Guardian" qəzetindən götürdüyümüz kiçik təhlildə əsas koheziv vasitələrin bağlayıcı, müəyyən artıqlıq və əvəzlilik olduğu diqqətimizi çəkir.

"The Daily Telegraph" qəzetindən götürülən nümunələrdə ən çox işlənən koheziv vasitələri təhlil edək.

4) "Recorded crime has risen by 14 per cent, the largest increase since records began, as robbery, burglary, and violent crime all went up, according to official police figures. The statistics, published yesterday by the Office for National Statistics, show reported crime has risen sharply over the past year to 5.3 million incidents. Almost every category of crime rose, according to the figures collected by the 44 forces around England and Wales, with drug offences the only area to show a

fall”. (Kate Mccan. The Daily Telegraph. “Sharp increase in recorded crimes”. January 26, 2018) [81].

Məqalədə işlənən əsas koheziv vasitə “the” artiklıdır. Bu frazafövqi vahid çərçivəsində işlənən “and” bağlayıcısı da diqqətimizi çəkir ki, bu da cümlələr arasında əlaqə yaradır. Artıql “the” və bağlayıcı “and” qrammatik koheziv vasitələrdir. Sonra bu məqalədə bir neçə yerdə “crime” sözünün işlənməsini də görürük, bu sözün bir neçə yerdə işlənməsi təkrarlıq yaradır ki, bu da leksik koheziyadır.

5) “The Daily Telegraph” qəzetindən təqdim edilən FFV- də ən çox işlənən koheziv vasitələri müəyyən edək:

“Sadiq Khan has launched an application for judicial review into the release of John Worboys, the black cab rapist.

Mr. Khan said he would fight to put the “safety of Londoners and the needs of victims first”. The Mayor of London was joined by two of Worboys victims, who also formally lodged an application yesterday for a judicial review into the Parole Board’s decision.

Harriet Wistrich, their lawyer, said the evidence she intended to hand to police includes two unreported cases from 2002 and 2003 and two cases that were investigated by the police that would pass the evidential threshold but have not been prosecuted”. (The Daily Telegraph. “London mayor applies for judicial review on Worboys”. January 26, 2018) [82].

Bu FFV-də işlənən əsas koheziv vasitə “the” artiklıdır. Frazafövqi vahiddə cümlələri bir-birilə bağlayan “and” və “that” bağlayıcıları da işlənmişdir. Daha sonra bu məqalədə şəxs əvəzlilikləri “he”, “she” və yiyəlik əvəzliyi “their” –in işlənməsini də görürük. Və bunlar hamısı qrammatik koheziv vasitələrə daxildir.

6) “Daily Telegraph” qəzetindən təqdim edilən “US aid threat after Palestine “disrespect” adlı məqalədə işlənən koheziya vasitələrinə diqqət yetirək:

“Donald Trump has accused Palestine of “disrespecting” US efforts to broker a Middle- East peace deal.

Palestinian officials have refused to meet the Trump administration after the White House recognised Jerusalem as Israel's capital.

“They disrespected us by not allowing our great vice- president to see them”, Mr. Trump said in a Davos meeting with Benjamin Netanyahu, Israel's prime minister.

“We give them hundreds of millions”, Mr. Trump added. “That money is not going them unless they sit down and negotiate peace”. (Rozina Sabur. The Daily Telegraph. “US aid threat after Palestine “disrespect”. January 26, 2018) [84].

Əvvəlki təhlillərdə olduğu kimi, bu məqalədə də ən çox işlənən koheziv vasitə əvəzlilərdir. Beləliklə, təqdim edilən məqalədə şəxs əvəzliləri “we”, “they”, yiyəlik əvəzliyi “our”, əvəzlilərin obyekt halı “them”, “us” –ın işlənməsinə rast gəlirik ki, bunlar da özündən əvvəki və ya özündən sonrakı cümlələrə referens kimi işlənmişdir. Bildiyimiz kimi referensin 2 növü vardır: anaforik referens və kataforik referens. Məsələn, üçüncü abzasda verilən “they” əvəzliyi ikinci abzasdakı “Palestinian officials”- a anaforik referens kimi, dördüncü abzasda işlənən “we” əvəzliyi isə ikinci abzasdakı “Trump administration”- a anaforik referens kimi işlədilmişdir. Daha sonra məqalədə işlənən müəyyən artikl “the” də diqqətimizi çəkir. Beləliklə, bu parçada təhlil etdiyimiz koheziv vasitələrin hamısı qrammatik koheziv vasitələrə daxildir.

7) Daha bir nümunə isə yenə “The Daily Telegraph” qəzetindən “Derailed train kills three in Italy” adlı məqalədəndir:

“At least three people died and 13 were seriously injured yesterday when a train carrying around 250 passengers along a busy commuter route derailed in northern Italy, regional authorities said.

Several train carriages derailed near the Pioltello Limito station, 13 miles outside Milan, at around 7am, said Ferrovie dello Stato Italiane, the state-owned rail company.

The head of Milan's police said an investigation had been opened, with railway police interrogating the train driver”. (The Daily Telegraph. “Derailed train kills three in Italy”. January 26, 2018) [76].

Verilən FFV- də ən çox işlənən koheziv vasitə “the” artiklıdır. FFV- də “and” bağlayıcısının da işlənməsi diqqət mərkəzindədir ki, o da cümlələrin bir-birilə əlaqələnməsinə xidmət edir. Bu FFV çərçivəsində bir neçə cümlədə “train” sözünün işləndiyini də görürük. O bir neçə yerdə işlənərək təkrarlıq yaradır. Və bu leksik koheziyadır. Bu məqalədə müəyyən etdiyimiz digər koheziv vasitələr isə qrammatik koheziya vasitələridir.

8) “Venezuela is to expel Spain’s ambassador in response to “aggressions”, days after the EU imposed sanctions on senior officials of President Nicolas Maduro’s government.

The declaration of Jesus Silva Gernandez “persona non grata” came in response to Madrid’s “continual aggressions and repeated meddling in the internal affairs”, of Venezuela, a Maduro spokesman said.

The EU announced sanctions on seven government members on Monday for alleged abuses of rights and democracy”. (The Daily Telegraph. “Venezuela expels Spanish diplomat”. January 26, 2018) [86].

Təqdim edilən frazafövqi vahiddə ən çox rast gəlinən koheziv vasitələr qrammatik koheziv vasitələrdir. Bu FFV-də qrammatik vasitələrdən ən çox rast gəlinəni isə “the” müəyyən artiklı və cümlələri əlaqələndirən “and” bağlayıcısıdır.

“The Daily Express” qəzetindən təqdim edilən kiçik xəbərdə ən çox işlənən koheziv vasitələri müəyyən edək.

9) “NORTH Korea faces “devastation” if it provokes the US into a military response, President Donald Trump warned yesterday.

He said the US is “totally prepared” if it has to take military action against the rogue state.

Pyongyang has defined the United Nations with its nuclear weapons programme, setting off its sixth and biggest nuclear bomb just this month”. (John Ingham. The Daily Express. “Trump: We’re prepared to devastate North Korea”. September 28, 2017) [78].

Təhlil üçün təqdim edilən məqalədə şəxs əvəzlilikləri “he” və “it” və yiyəlik əvəzliyi “its” işlənmişdir. Bunlar qrammatik koheziv vasitələrdir. Bir neçə yerdə

müəyyən artikl “the”- nin işlənməsi də diqqətimizi çəkir ki, bu da koheziyanın qrammatik vasitələrinə daxildir. Sonuncu cümlədə işlədilən “and” bağlayıcısı cümlələrin bir-birilə əlaqələnməsinə xidmət edərək qrammatik koheziv vasitə yaradır. Bu kiçik məqalədə qrammatik koheziyanın digər bir göstəricisi olan referens də özünü göstərir. İkinci abzasda işlədilən “he” əvəzliyi birinci abzasdakı “President Donald Trump”- a anaforik referens kimi işlənmişdir.

10) Təhlilə cəlb etdiyimiz növbəti nümunə isə “The Daily Express” qəzetindən götürülmüş “Diabetes causing 160 amputations a week” adlı məqalədənir.

“Britain’s diabetes epidemic is now so bad amputations are at an all time high with more than 160 carried out each week, figures show.

More than a third of people remain unaware foot ulcers are a serious complication of the disease and the leading cause of lost limbs.

Figures shows eight in 10 sufferers die within five years of surgery. Foot ulcers and amputations are also very costly with £1 in every £140 of NHS spending in England going on foot care for people with diabets”. (Giles Sheldrick. The Daily Express. “Diabets causing 160 amputations a week”. September 28, 2017) [77].

“The Daily Express” qəzetindən təqdim edilən bu xəbərdə bir neçə cümlədə koheziyanın qrammatik vasitələrinin işlədilməsi diqqət çəkir. Bunlardan biri müəyyən artikl “the” və bağlayıcı “and” dir. Bunların hər ikisi qrammatik koheziya vasitələrinə daxildir.

11) “A “MASSIVELY inflated” bill for Eurocrats’ pensions has been demanded by the EU in a bid to squeeze cash out of the British taxpayer, a Tory MEP claimed last night.

The European Commission’s chief Brexit negotiator Michel Barnier has said that the UK needs to pay £10 billion to meet their liabilities.

But the claim was dismissed by senior. Tory MEP David Campbell Bannerman, who has paid into the pension pot himself, and said the Commission has ignored the facts to try to get more money”. (David Maddox. The Daily Express. “Outrage at £10 bn bill for Britain to fund EU pensions”. September 28, 2017) [75].

Təhlil üçün təqdim etdiyimiz bu nümunədə qrammatik koheziyanın bir sıra ifadə vasitələrinə rast gəlirik. Göstərilən frazafövqi vahiddə yiyəlik əvəzliyi “their”, cümlələri bir-birilə bağlayan qrammatik vasitə “that” bağlayıcısı və “the” müəyyən artıqlı işlənmişdir. Bunların hər üçü qrammatik koheziv vasitələrə aiddir. Bu nümunədə qrammatik koheziyanın digər ifadə vasitəsi olan referens də işlədilmişdir. İkinci abzasda verilən “Michel Barnier” adı elə həmin abzasda qeyd edilən “The European Commission’s chief Brexit negotiator”- a kataforik referens olaraq işlənmişdir.

Beləliklə, bu qəzetdən götürüb təhlil etdiyimiz nümunələrdə biz görürük ki, ən çox rast gəlinən koheziv vasitə “the” artıqlı, cümlələri bir-birilə əlaqələndirməyə xidmət edən bağlayıcılar və əvəzliyin müxtəlif növləridir.

“The Telegraph” qəzetindən verilən misallara nəzər salaq:

12) “It looks like an ordinary train – until it starts barking like a dog and snorting like a deer.

Japanese officials have created a novel system which involves a moving train blaring animal sounds in order to prevent collisions with deer on the tracks.

Hundreds of deer stray onto train tracks across Japan every year, mainly in remote rural areas, causing widespread rail disruption.

A team at the Railway Technical Research Institute (RTRI) have created an unusual system to deal with this, which involves animal noises being blasted from the train.

Early tests have found that it reduced animal sightings from the train by as much as 45 per cent, according to media reports.

The concept of the new system is inspired by the fact that deer are known to snort a short, shrill sound to alert other deer when they are in danger”. (Daniello Demetriou. The Telegraph. “Why trains in Japan will bark like a dog and snort like a deer”. January 17, 2018) [74].

Təqdim edilən bu nümunədə də ən çox işlənən koheziv vasitə, bir neçə cümlədə diqqətimizi çəkən müəyyən artıqlı “the”- dir. Daha sonra bu məqalədə bir neçə cümlədə “that” və “and” bağlayıcıları da istifadə edilmişdir ki, onlar da cümlələri bir-birilə bağlayaraq koheziyanın qrammatik vasitələrini yaradır. Məqalədə işlənən digər koheziv

vasitə isə şəxs əvəzliyi “they”- dir. They əvəzliyi eyni zamanda “deer” sözünə referens kimi işlənmişdir. Bunların hamısı koheziyanın qrammatik vasitələrinə aiddir.

13) “Briatin’s first-ever guide horse has been given to a blind journalist as campaigners battle for the animals to be allowed on planes and in restaurants.

Digby, an American miniature horse, is being trained as an assistance animal for Mohammed Salim Patel, 23, a journalist for the BBC, who is visually impaired and afraid of dogs.

Digby's owner Katy Smith is pushing for greater rights for those who rely on the horses as an alternative to the more traditional guide dogs.

The horses are common in the United States but Digby is believed to be the first in training to work as an assistance animal in the UK.

Ms Smith, of Northallerton Equestrian Centre, in north Yorkshire, told the *Daily Telegraph* that she has been working with her MP Rishi Sunak to improve the legal framework for horses which are used as guide or assistance animals”. (Olivia Rudgard. The Telegraph. “First-ever ‘guide horse’ trained to help blind journalist ”. February 6, 2018) [83].

Fraqmentdə işlənən əsas koheziv vasitə “the” artıqlıdır. Bu frazafövqi vahid çərçivəsində işlənən “and” və “ that” bağlayıcıları da diqqətimizi çəkir ki, bunlar da cümlələr arasında əlaqə yaradır. Sonra bu fraqmentdə şəxs əvəzliyi “she” və yiyəlik əvəzliyi “her”- dən də istifadə olunmuşdur. Bunlar qrammatik koheziv vasitələrdir. Fraqmentdə “horse” sözünün bir neçə yerdə işlənərək təkrar yaratması da diqqətimizi çəkir ki, bu da koheziyanın leksik vasitəsinə aiddir.

Beləliklə, “The Telegraph” qəzetindən təqdim etdiyimiz bu FFV- lər də ən çox işlənən koheziv vasitələrə misal olaraq bağlayıcıları, əvəzlilikləri və müəyyən artıqlıq the- ni göstərə bilərik.

14) Digər bir nümunəni isə “First News” qəzetindən təqdim edirik:

“A new study shows that expanding bicycle networks in cities could lead to big benefits for peoples health, and a fall in deaths.

Researchers at the Barcelona Institute for Global Health(ISGlobal) studied data from 167 European cities.

They found that if London had bike lanes in all of its streets, up to 1,210 deaths could be prevented every year.

Even just a 10% increase in cycle lanes in the English capital would save 18 lives in year.

Scientists say that getting more people on bikes increases their fitness and overall health, and that these benefits outweigh the risks of traffic accidents or harm caused by air pollution". (First News. "Bike benefit". January 26, 2018) [72].

"Bike benefit" adlı elmi məqalədən götürülən bu parçada ən çox istifadə edilən koheziya vasitələrini müəyyən edək.

Bu kiçik məqalədə ən çox istifadə edilən koheziv vasitələrdən biri "and" və "that" bağlayıcılarıdır. Onlar adından da görüldüyü kimi cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Digər ən çox işlədilən qrammatik koheziv vasitə isə müəyyən artikl "the"- dir. Bundan başqa məqalədə şəxs əvəzliyi "they", yiyəlik əvəzlilikləri "their" və "its"- dən də istifadə olunmuşdur. Əvəzlilər də koheziyanın qrammatik vasitələrinə daxildir. Elmi məqalədən təqdim edilən nümunədə "bike" sözünün bir neçə yerdə işlənərək təkrarlıq yaratması da gözdən qaçmır ki, bu da koheziyanın leksik vasitələrindən biridir.

Beləliklə, biz görürük ki, "First News" qəzetindən təqdim edilən bu kiçik hissədə koheziyanın həm qrammatik, həm də leksik ifadə vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Ən çox rastlaşdığımız isə əvəzlilərdən "they", "he" əvəzliyi, bağlayıcılardan "and", "that" bağlayıcıları və artikl "the" olmuşdur.

"Daily Record" qəzetindən götürülən nümunələrdə ən çox işlənən koheziv vasitələri müəyyən edək:

15) Sonrakı misalı "Daily Record" qəzetindən "Torries' £80 K for brexit access row" adlı məqalədən təqdim edirik:

"A TORY peer boasted about how the Prime Minister went to his wedding as he asked for £4300 a day to help "Chinese tycoons" looking for Brexit advice.

Lord Lansley also bragged that David Cameron worked for him before reaching No 10, as he tried to land a bumper £80,000 deal. He told undercover reporters posing as businessmen from fictitious Chinese firm Tianfen: "Of course, Theresa and

Philip- Theresa May and her husband Philip- came to our wedding”. Fellow top Conservatives Andrew Mitchell and Peter Lilley were also caught in the sting by Channel 4 and the Sunday Times”. (Ben Glaze. Daily Record. “Torries’ £80 K for brexit access row”. January 29, 2018) [71].

“Daily Record” qəzetindən təqdim edilən məqalədə “he” əvəzliyi bir neçə yerdə işlənərək təkrarlıq yaradır. Əvəzlik “he” təkrarlıq yaratdığı üçün koheziv vasitələrinə daxildir. Məqalədə ən çox istifadə edilən koheziv vasitələrdən biri də “the” müəyyən artikldır. Bundan başqa xəbər mətnində əvəzlilərdən də şəxs əvəzliyi “he”, yiyəlik əvəzliləri “his”, “her”, “our” və “he” əvəzliyinin obyekt halı “him” də istifadə olunmuşdur. Məqalədə “and” və “that” bağlayıcılarının da geniş şəkildə işlədilməsi diqqətimizi çəkir ki, onlar da cümlələri bir-birinə bağlamaqla qrammatik koheziv vasitələrə daxildir.

Təhlil üçün götürdüyümüz bu iki frazafövqi vahiddə koheziv vasitələrinə ən çox işlənən vasitələri bağlayıcılar, müəyyən artikl və əvəzlilərdir. Bu nümunələrdə koheziv vasitə kimi əvəzliyinin bir neçə formada işlənərək referensin müxtəlif formlarını yaratması da diqqətimizi çəkir.

“Financial Times” qəzetindən təqdim edilən frazafövqi vahidlərdə koheziv vasitələri müəyyən edək:

16) “Mario Draghi, the president of the European Central Bank, took aim at Donald Trump’s administration for talking down the dollar yesterday, accusing it of flouting international rules to prevent currency wars.

Mr. Draghi hit back at Steven Mnuchin, the US Treasury secretary, who said in Davos on Wednesday that a weaker dollar was good for US trade, breaking with previous administrations’ strong currency policy. Mr. Mnuchin’s intervention reignited speculation that the US currency to boost exports as part of its “America First” agenda”. (Clarie Jones. Financial Times. “Draghi attacks US for flouting rules against currency wars”. January 25, 2018) [73].

“Financial Times” qəzetindən “Draghi attacks US for flouting rules against currency wars” adlı məqalədən götürdüyümüz hissədə koheziv vasitələri təhlil edək:

Nümunənin birinci cümləsində işlənən “the president of the European Central Bank” ifadəsi “Mario Draghi”- dən sonra gələrək onu izah etdiyi üçün anaforik referens kimi işlənmişdir. Digər anaforik referens isə ikinci abzasda işlənmişdir. İkinci abzasda istifadə edilən “the US Treasury secretary” birləşməsi “Steven Mnuchin”- ə anaforik referens olaraq istifadə edilmişdir. Daha sonra məqalədə ən çox rast gəlinən koheziv vasitə “the” artiklıdır. Məqalədə əvəzlilərdən yiyəlik əvəzliyi “its” və əvəzliyin obyekt halı “it”- dən istifadə olunmuşdur. “That” bağlayıcısının da bir neçə cümlədə işlənərək cümlələri əlaqələndirməsini görürük.

17) Sonuncu təhlilimizi isə “Financial Times” qəzetindən olan “US adviser to Myanmar quits over Rohingya” adlı məqalədən götürdüyümüz nümunə üzərində aparacağıq:

“AungSan Suu Kyi has suffered a stinging rebuke from a US diplomat advising on the Rohingya crisis, who accused Myanmar’s de facto leader of failing to show moral leadership and branded her government’s effort to solve the problem a “whitewash”.

Bill Richardson, a former New Mexico governor and cabine member under US president Bill Clinton, said he could no longer “in good conscience” serve in his role on a panel advising the Myanmar government on its response to the crisis”. (John Reed. Financial Times. “US adviser to Myanmar quits over Rohingya”. January 25, 2018) [79].

Biz görürük ki, qısa məqalədə şəxs əvəzliyi “he”, yiyəlik əvəzliləri “his”, “her” və “its”, cümlələri bir-birilə əlaqələndirən “and” bağlayıcısı, “the” müəyyən artiklı və referens istifadə edilmişdir. İkinci abzasda istifadə olunan “a former New Mexico governor”, “Bill Richardson”- a anaforik referens kimi işlədilmişdir. Bunların hamısı koheziyanın qrammatik vasitələrinə aiddir.

Beləliklə, müxtəlif qəzetlərdən götürülən çoxlu sayda təhlillər göstərdi ki, Britaniya mətbuatında da koheziv vasitələr, xüsusilə də koheziyanın leksik və qrammatik vasitələrindən daha çox istifadə olunur. Koheziyanın bir sıra ifadə vasitələri vardır. Ancaq təhlillərdən də gördüyümüz kimi ən çox işlənən koheziv vasitələr artikl, əvəzlilər və bağlayıcılarıdır.

NƏTİCƏ

Son zamanlar mətn linqvistikasında aparılan tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, dilçiliyin bu sahəsi cavan tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, o sürətli inkişafı ilə dilçiliyin digər sahələrinə də öz işığı salmış və linqvistikanın bir sıra qaranlıq məsələləri məhz onun köməyi ilə öz həllini tapmışdır. Biz, məhz mətn linqvistikasının dərinliklərinə enməklə, onu dərinlən araşdırmaqla onda öz əksini tapan bir sıra problemləri daha yaxşı dərk edir və öyrənirik.

Mətn linqvistikası və onun əsas problemlərindən biri olan mətn kateqoriyaları barədə müvafiq ədəbiyyatları təhlil etdikdən və mətnin kateqoriyalarının əsas ifadə vasitələrini müasir Britan mətbuatı mətnlərində təhlil etdikdən sonra aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Mətn linqvistikası bir tədqiqat obyektı kimi 20-ci əsrin 70-ci illərində təşəkkül tapmışdır və o, dilçiliyə bir predmet sahəsi kimi daxil edildikdən sonra yeni obyektin müəyyənəşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Lakin bunu müəyyən etmək elə də asan məsələ deyildi. Məhz həmin səbəbdəndir ki, bu, mübahisə doğuran problemlərdən biri kimi hələ də dilçilik elmində öz həllini gözləməkdədir. Mətn dilçiliyi elmi termin kimi yeni yaransa da, əməli iş kimi isə onun tətbiqi tarixin çox dərinliyinə gedib çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, əslində yazı başlayan zamandan mətn bütövlüyü də başlanıb. Hətta bir cümlə, bir abzas yarananda belə, şüuraltı olaraq mətnin bir bütövdən ibarət olduğu qəbul edilib.

2. Hər bir sahənin, hər bir elmin öz obyektı vardır. Mətn linqvistikasının obyektı isə məndir. Mətnə mətn dilçiliyi ilə bağlı tədqiqatlarda bütöv linqvistik obyekt kimi yanaşılır. Mətn müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət edən cümlələrin nizama salınmış çoxluğundan ibarətdir. Mətn, mətn dilçiliyində formal qrammatik göstəricilərin çılpaq sistemi olmayıb, o, əsasən dilin müxtəlif səviyyələrinə məxsus işarələrin məntiqi münasibətləri, bu işarələrin bir-birinə bağlı şəkildə yaratdıqları məntiqi semantika kimi dərk edilir. Və bununla da, mətn bir semantik bütövlük kimi qəbul edilir.

3. Mətn- bitkinliyə malik, yazılı sənəd şəklində ifadə olunan, bu sənədin tipinə uyğun olaraq ədəbi sürətdə işlənmiş müəyyən başlıq və xüsusi vahidlər cərgəsindən ibarət müxtəlif tipli leksik, qrammatik, məntiqi əlaqələrlə birləşən müəyyən məqsədyönümü olan və praqmatik mexanizmə malik nitq prosesinin məhsuludur. Dilçilikdə mətn dilçiliyinin obyektini olan mətnin hələ də stabilləşmiş tərifini yer almamışdır. Gələcək araşdırmalarda bu məsələnin həll edilməsi dilçilik üçün bir irəliləyiş olardı.

4. Linqvistik anlamda mətnin iki növü vardır: mikromətn və makromətn. Dilçilik mətnlərində mikromətn termini ilə yanaşı müxtəlif terminlərdən də istifadə olunur. Mikromətn termininə sinonim kimi, bir sıra teminlərdən- “sintaktik bütövlər”, “mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “period”, “abzas”, “diskurs”, “frazafövqi vahid”, “prozaik bəndlər”, “tekst” və s. terminlərdən istifadə edirlər. Bunlar mətnin sintaktik vahidləridir. Bəzi dilçilər sintaktik bütöv terminini əsas götürürlər. Mətn linqvistikasında FFV termini isə daha çox N.D.Zarubina, Q.Y.Solqanik, İ.R.Qalperin və başqaları tərəfindən istifadə edilmişdir.

5. FFV hər hansı bir sözlə, cümlə ilə bağlı olub, ya özündən sonra, ya da özündən əvvəl gələn cümləni, ifadəni izah edir. Bu mətn vahidi nəinki sadə, eyni zamanda mürəkkəb mətnlərin formalaşmasında da yaxından iştirak edir. Frazafövqi vahidlər cümlədən daha böyük vahidlərdir. Onlar ən azı iki cümlədən ibarət olur. Frazafövqi vahidlər əsasən müstəqil quruluşa və semantikaya malik olan cümlələr çoxluğundan ibarətdir. FFV ən kiçik mətn vahididir. Bəzi hallarda frazafövqi vahidlər mətnlə üst-üstə düşür. Buraya kiçik mətnlər, qəzet başlıqları, kiçik miniatür hekayələri və s. mətnləri aid etmək olar.

6. Hər bir mətnin özünəməxsus xüsusiyyəti olduğu kimi, media mətnləri də özünəməxsus əlamətlərinə görə digər mətn növlərindən fərqlənir. Media mətnlərini hətta öz leksikonuna, qrammatikasına, üslubi xüsusiyyətlərinə görə də digər mətnlərdən fərqləndirmək lazımdır. Qəzetlərin leksik xüsusiyyətləri dedikdə, onun lüğət tərkibi, onda istifadə edilən sözlər nəzərdə tutulur. Siyasi, iqtisadi terminlər, klişelər, abreviaturalar və s. qəzetlərin leksikonuna daxildir. Qəzetlərin qrammatik xüsusiyyətləri dedikdə isə onda istifadə edilən cümlələrin quruluşu nəzərdə tutulur.

Mürəkkəb cümlələrin istifadəsi, verbalların istifadəsi, xüsusi söz sırası və s. kimi xüsusiyyətlər qəzetlərin qrammatik xüsusiyyətlərinə daxildir.

7. Mətn kateqoriyaları mətnin dərk olunması pillələri olub onun ən mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Mətn kateqoriyaları mətn dilçiliyin əsas problemlərindən biridir. Mətnin kateqoriyalarının əsas cəhəti bundadır ki, onların ifadəsində bütün dil səviyyələrinin vahidləri sadəcə olaraq iştirak etmir, eyni zamanda onlar özlərinin eksplisit və implisit mənalarında çıxış edirlər.

8. Mətn kateqoriyaları semantik və struktur olmaqla iki növə ayrılır: a) *Semantik mətn kateqoriyalarına* informativlik (informativity), ehtimal (presupposition), praqmatika (pragmatics), dərinlik; b) *struktur mətn kateqoriyalarına* isə inteqrasiya (integration), davamlılıq (continuum), keçmiş anma (retrospection), koheziya daxildir. Semantik mətn kateqoriyasına daxil olan dərinlik (подтекст) kateqoriyası koheziyanın bir növü olan implisit koheziyaya uyğundur.

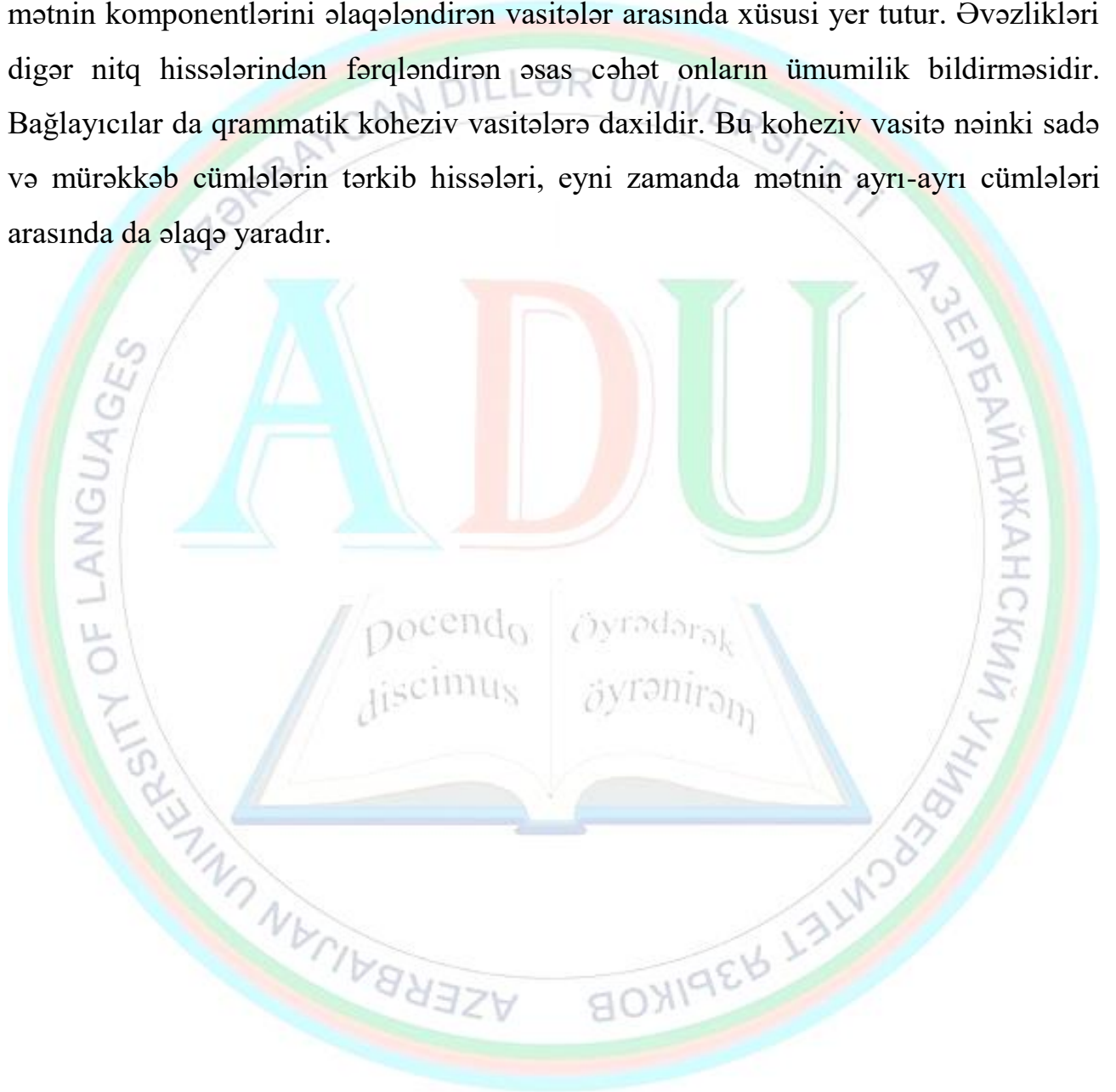
9. Mətni təşkil edən cümlələr arasında bu və ya digər dərəcədə mütləq bağlılıq olmalıdır. Bu bağlılıq zamanı onun ayrı-ayrı hissələri bir-birindən ayrı yerləşsə də, müəyyən dərəcədə əlaqəlidir. Bu əlaqə tipini göstərmək üçün məhz “koheziya” terminindən istifadə olunur. Koheziya mətnin elementləri arasında xüsusi əlaqə növü olub, onun ayrı-ayrı hissələrinin məntiqi baxımdan ardıcılığını göstərir. Kateqoriyalar içərisində ən çox tədqiq ediləni məhz “koheziya” kateqoriyasıdır.

10. Koheziya kateqoriyasının müxtəlif vasitələri vardır. Bunlardan ən əsası isə leksik və qrammatik koheziyadır. Leksik koheziyaya daxil olan təkrarlar mətn yaradan zaman vacib rol oynayır. Cümlə daxilində təkrar yaradan sözlər müxtəlif pozisiyalarda yerləşirlər. Təkrarlar iki növə ayrılır: 1) kontakt, yəni yaxın və 2) distant, yəni uzaq təkrar. Sinonimlər koheziyanın digər leksik vasitəsidir. Bu leksik vasitənin mətndəki əsas rolu monotonluğu, yoruculuğu və təkrarlığı azaltmaqdır. Sinonimlər iki qrupa bölünür: 1) tam və 2) tamamlanmamış, qismən bir-birini əvəz edə bilən.

Bundan əlavə, koheziyanın bu kimi növlərini də qeyd etmək olar: qrammatik, məntiqi, assosiativ, obrazlı, kompozisiya-struktur və üslubi. Bunların hər biri də

müxtəlif koheziya vasitələri ilə ifadə olunur. Koheziyanın bu vasitələri qarşılıqlı şəkildə mövcud olaraq, biri-birini şərtləndirir və bütöv bir mətni formalaşdırır.

11. Müasir britaniya mətbuatının mətnlərində, müxtəlif qəzetlərdən götürülən təhlillərdə ən çox koheziyanın leksik və qrammatik vasitələrindən istifadə olunur. Ən çox işlənən koheziv ifadə vasitələri artikl, əvəzlilər və bağlayıcılardır. Əvəzlilər mətnin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr arasında xüsusi yer tutur. Əvəzliləri digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhət onların ümumilik bildirməsidir. Bağlayıcılar da qrammatik koheziv vasitələrə daxildir. Bu koheziv vasitə nəinki sadə və mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri, eyni zamanda mətnin ayrı-ayrı cümlələri arasında da əlaqə yaradır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova A. Dilçilik və bədii mətn. Bakı, 1990, 78 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1998, 190 s.
3. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2011, 272 s.
4. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı, ADU nəşriyyatı, 2006, 228 s.
5. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1999, 281 s.
6. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012, 608 s.
7. Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. Bakı, Potronat, 1999, 602 s.
8. Cavadov Ə.M. Mətn və cümlədə sözlərin sırası // Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Azərbaycan, Dil və İncəsənət seriyası, 1978, №4, s.105-111.
9. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan Ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, “Elm”, 1977, 111s.
10. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1983, 319 s.
11. Xəlilov Ə.Ə. Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu // Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1969, №1, s. 65-70.
12. Xəlilov Ə.Ə. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu // Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual məsələləri. Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1987, s. 37-41.
13. Kazımov Q.Ş. Dil. Tarix. Poeziya. Bakı, Nurlan, 2005, 594 s.

14. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2008.
15. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Ünsiyyət", 2000, 494 s.
16. Kərimov C. Mətn dilçiliyi və onun problemləri // Beynəlxalq ədəbi jurnal. Dil və ədəbiyyat seriyası, 2014, №4 (92).
17. Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, ADU nəşriyyatı, 2006, 84 s.
18. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, Elm, 2001, 144 s.
19. Məmmədov İ.T. Polisemantik sözün aktuallaşmasında kontekstin rolu. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı, ADU nəşri, 1987, s.30-42.
20. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, Təhsil, 2001, 192 s.
21. Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1981, s. 45-51.
22. Vəliyev K.N. Sözün sehri. Bakı, Yazıçı, 1986, 312 s.

Rus dilində:

23. Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в Азербайджанском языке. Баку, «Элм», 1983, 108 с.
24. Абдуллаев К.М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская тюркология. 1978, №5.
25. Арнольд И.Р. Стилистика английского языка. Л., 1973, 304 с.
26. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. Москва, Наука, 1982, 214 с.
27. Бондарко А.В. Категоризация в системе грамматики. М: Языки славянских культур, 2011, 488 с.
28. Ван Дейк.Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.,1989, 113 с.
29. Вейсалли Ф. Рай: Л.М. Структура и семантика текста. Баку, «Мутаржим», 2006, с.99.

30. Велиев К.Н. Сложное синтаксическое целое и его поэтические конститутенты в эпическом тексте // Советская тюркология, 1990, №6.
31. Виноградов В.В. Грамматика русского языка. Т.Н 1, М., 1969.
32. Гальперин И.Р. О понятии текста. М.: Наука, 1974, 417 с.
33. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. Москва, Высшая Школа, 1958, 286 с.
34. Гальперин И.Р. Ретроспекция и проспекция в тексте // Филологические науки, Москва, 1980, №5, с.44-52.
35. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистических исследований. Москва, 1981, 139 с.
36. Глушко М.М. Текстология английской научной речи. Москва, Прогресс, 1978, 203 с.
37. Грановская Л.М. Структура и семантика текста. Баку, «Мутаржим», 2006.
38. Гусейнова Л.А. Интеграция как категория текста. АКД, Баку, 2001, 22 с.
39. Закиев М.З. Актуальные проблемы сложных предложений в тюркских языках // Журнал «Советская тюркология», 1983, №3, с.5.
40. Закиев М.З. Общие проблемы текста в татарской лингвистике // Закономерности развития взаимодействия национальных языков и литератур (Текст. Коммуникация. Перевод). Тезисы научно-практической конференции. Часть II, Казань, 1989.
41. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, 464 с.
42. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка, Москва, 1984, 116 с.
43. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: Курс лекций / . В.В. Красных.- М., ИТДГК « Гнозис», 2001, 270 с.
44. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. М., 1978, 321 с.
45. Мороховский А.Н. Стилистика английского языка. Киев, Высшая Школа, 1984, 245 с.

46. Москальская О.И. Грамматика текста (пособие по грамматике немецкого языка для ин- тов и фак. Иностр. Яз.): Учеб пособие / О.И.Москальская.- М.: Высш. Шк., 1981,183 с.
47. Николаева Т.М. Актуальное членение, категория грамматики текста // Вопросы языкознания, 1972, №2, с.48-54.
48. Николаева Т.М. Категориально- грамматическая цельность высказывания и его прагматический аспект. // Изв. АН СССР (серия лит. И языка), 1981, №1, с.27-36.
49. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // «Новое в зарубежной лингвистике». Москва, 1978, №8, с. 5-43.
50. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, 455 с.
51. Решетова Н.Н. Средства выражения лексико-семантической когезии в романс. Г.Свифта «Wanderland».
52. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, 1976, 399 с.
53. Сильман Т.И. Проблемы синтаксической стилистики (На материале немецкой прозы), М., 1967, 152 с.
54. Тураева З.Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986, 127 с.
55. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. Пер. с. англ. и с предисл В.А. Звегинцев М. Изд-во Московского Университета. 1972, 259 с.
56. Черняховская Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы. / Москва, «Вопросы языкознания», 2013, №6, с.117-126.

İngilis dilində:

57. Beaugrande de R. Dressler W. Introduction to text linguistics. London; NY: Longman, 1981, 270 p.
58. Beaugrande de R. Text, Discourse and Process toward a multidisciplinary science of texts. London, Longman, 1980, 351 p.

59. Dalili. M. V. News and Views. Tehran, Iran: Rahnama Publication, 2003, 258 p.
60. Dijk Tenn A.V. Discourse as structure and Process. Sage, 1998, 356 p.
61. Enkvist N.E. From text to interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Research in Text Theory vol. 12. – Berlin- New York: Walter de Gruyter, 1989, p.369-398
62. Gaziyeva M.Y., Jafarova K.H., Zeynalova S.S. This is Great Britain. Baku: Elm ve tehsil, 2012, 421 p.
63. Halliday M.A.K. Hasan R. Cohesion in English. London, Longman, 1976, 374 p.
64. Halliday M.A.K. Systematic Background. In “Systematic Perspectives on Discourse, Vol. 1: Selected Theoretical Papers” from the *Ninth International Systemic Workshop*, Benson and Greaves (eds.); Vol. 3 in *The Collected Works*, 1985, 192 p.
65. Harris. Z. Structural Linguistics. N- York, University of Chicago Press, 1951, 408 p.
66. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language, Leipzig, Published by B.G.Teubner, 1938, 244 p.
67. Selivanova O. Modern Linguistics: directions and problems. Poltava: Dovlillia-K [in Ukrainian], 2008, 712 p.

Alman dilinda:

68. Dressler W.U. Einführung in die Textlinguistic. Tübingen: Niemeyer, 1972.
69. Dressler W.U. Modelle und Methoden der Textsyntax, in Folia Linguistica. 4.1970.
70. Wintemann G. Nachvichtenm dung als Textlinguistinkgen. Munchen, 1972.

Mənbələr:

71. Ben Glaze. Tories' £80 K for brexit access row. "Daily Record", UK, 2018, 29 January.
72. Bike benefit. "First News", UK, 2018, 26 January.
73. Claire Jones. Draghi attacks US for flouting rules against currency wars. "Financial Times", Frankfurt, 2018, 25 January.
74. Daniello Demetriou. Why trains in Japan will bark like a dog and snort like a deer. "The Telegraph", Tokyo, 2018, 17 January.
75. David Maddox. Outrage at £10 bn bill for Britain to fund EU pensions. "The Daily Express", UK, 2017, 28 September.
76. Derailed train kills three in Italy. "The Daily Telegraph", UK, 2018, 26 January.
77. Giles Sheldrick. Diabetes causing 160 amputations a week. "The Daily Express", UK, 2017, 28 September.
78. John Ingham. Trump: We're prepared to devastate North Korea. "The Daily Express", UK, 2017, 28 September.
79. John Reed. US adviser to Myanmar quits over Rohingya. "Financial Times", Bangkok, 2018, 25 January.
80. Jonathan Watts and Saeed Kamali Dehghan. Iran urged by UN to respect environment activist after wildlife campaigner death. "The Guardian", UK, 2018, 15 February.
81. Kate Mccan. Sharp increase in recorded crimes. "The Daily Telegraph", UK, 2018, 26 January.
82. London mayor applies for judicial review on Worboys. "The Daily Telegraph", UK, 2018, 26 January.
83. Olivia Rudgard. First-ever 'guide horse' trained to help blind journalist. "The Telegraph", UK, 2018, 6 February.
84. Rozina Sabur. US aid threat after Palestine "disrespect". "The Daily Telegraph", Washington, 2018, 26 January.

85. Sam Cowie. Brazil braces for corruption appeal that could make or break ex-president Lula. “The Guardian”., UK, 2018, 24 January.
86. Venezuela expels Spanish diplomat. “The Daily Telegraph”., UK, 2018, 26 January.
87. Warren Murray. Republicans accused of concocting email scandal against Mueller. “The Guardian”., UK, 2017, 17 December.

İnternet saytları:

88. www.Modern.az.
89. www.scribd.com.

